

ШЫН

№ 9
(17653)

2009 чылдың
январь 29,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Чазаанда

Бо чугула хүннүң айтырыы болу берген чугааны Тыва Республиканың Чазааның ээлчелиг хуралына сайгарып көргөн. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В. Каратаева-ның дыңнадыындан алырга, Кызыл

сыраар чорун хөй болуп турар, а артык кезектерни сонгаартан аар өртөк-биле садып ап турар. Хуралдың даргазы, Чазак Даргазының бирги оралакчызы С.Тен бир эвес улус сөөртүрү-биле Чазактың тургузуп кааны бо тарифтер бригадирлерге таарышпас болза, март 1-ге чедир боттарының сан-чурагайларын херек кырында бадыткап, көргүзүп тургаш эхкээрге, ынчан база түңнөп көрүп, катап чугаалажырын, маааа кол чүүл—пассажирлер аргыжылгазының чуру-

«Газель» маршруткалар ӨРТЭЭ 11 рубль БОЛУР

(азы 3 рубльге чиигээр)

хоорайның кудумчуларында халып турар маршрут автобустар эрткен чылын бензин өртээ улгады бээрге, чазак-чагыргага хомудап кээп чугаалажып тургаш, бир пассажирниң орук өртээн 11 рубльден 14 рубль чедир улгаттырып алган. Амгы үеде АИ-92 марканың бир литр бензиниң өртээ 32 рубльден 17 рубль чедир кызырылган, ол хирезинде олар автобус өртээн чиигетпейн, чурттакчы чонга берге байдалды тургузуп турарын айтыркан. Транспорт чарыгдалдарының 41 хуузу бензин чарыгдалының үнүп турар, автобустарның элөп, хуусаазы эртип болур кезектеринин өртээн алырга, аргыжылга төлевири канчап-даа бир кижиге онааштыр 14 рубльге деңнешпес ужурулг дээрзин Чазак кижигүннери шүгүмчүлээн. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының специалистеринин санап турары-биле, бир эвес маршрут автобустары бир кижинин чоруурунун өртээн 11 рубль кылыптар болза, оларның орулгазының нормазы 15 хуу болур, амгы үеде, кажан 14 рубль турда, оларның орулгазы барык 60 хуу чедип турар.

Хоорайның маршрут автобустарының бригадирлеринин чугаазы-биле алырга, чамдык автобустарның чоруп турар оруу ырак, оруктарның байдалы багай, ынчангаш транспорттун үрелип бак-

мунче, шынарынче сагыш салып ажилдаарының чугулазын айтыркан.

Январь 27-де Чазак хуралына хүлээп алган бо доктаал 10 хонук болгаш, ону албан езузу-биле парлаанының соонда, күш кирер. Ынчап келирге, Кызыл хоорайда чоруп турар «Газель» маршрут автобустарының өртээ 3 рубль чик болуп, 11 рубль апаар. Ол пассажирлерге улуг чиигелде болур дээрзи чугаажок.

Чазак хуралына «ТР-ниң Үлет-пүр болгаш энергетика яамызының 2009 чылда мурнады көргөн ажил-чорудулгазының кол угланышкы-ныннарының дугайында», «Тыва Республикага 2009-2012 чылдарда сүттү болгаш ооң бүдүрүлгезин улгаттырар дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программазын, «Хамааты байдалының актыларын бүртүкээр эргелелдин (агентиел) 2009 чылда ажил-чорудулгазының кол угланышкы-ныннарының дугайында» болгаш ниитизи-биле 15 айтырыгларны чугаалашкан.

Чазак хуралының соонда Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В. Каратаева болгаш Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.М. Монгал журналистер-биле ужуражып, оларның айтырыгларынга харыыны берген.

Светлана МОНГУШ.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

ТЫВАГА
ШАГААНЫ
ФЕВРАЛЬ
25-ТЕ УТКУУР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бешик сессиязының бирги хуралы дүүн, январь 28-те, болуп эрткен. Ооң хүн чурумунга 36 айтырыгны чугаалажыры-биле кириген.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы турган Иван Чучев Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады эрге-хүлээлгезин күүседип киргеш, бо сессияга олурушкан. Суд ниитири-биле депутат мандадын «чидирген» «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның төлээзи Сергей Монгуштуң орунунда ол кирген.

(Уланчызы 2-ги арында).

КУЛЬТУРА — НИИТИЛЕЛДИҢ КОЛ ӨЗЭЭ

(Чазак Даргазының грант шаңналынга культура уран чүүлүнүн 13 ажилдакчылары төлөптүг болган. Оларны силерге таныштырдымыс).

Январь 27-де Чазак Бажыңының хуралдаар залына культура болгаш уран чүүл адырының 2008 чылда конкурзунун тиелекчилеринге Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантыларын тыпсырының байырлыг хуралы болган. Аңаа эге сөстү Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол алган.

— Культура адырының талазы-биле ажил-херектеривисти шүүшүрүп чугаалажып көрээлиңер. Кандыг-даа ниитилелдин кол өзээн тургузуп турар адыр ышкажыл. Амыдыралдың кандыг-даа нарын байдалдары туруп турар үеде ол чүдөн-даа хамаарылга чокка сайзырап турар ужурулг. Шынап-ла, бистин бо чурттап эртип турар үевистин амгы кезин алыр болза, нарын, бергедээшкинерлиг байдалда дээрзи кымга-даа чажыт эвес. Федералдыг бюджет орулгазында тургустунуп турар эдип чазалга шуптувустун амыдырал-чуртталгавыска салдарлыг болуру чугаажок, ынчалза-даа социал төлөвилелдер күрүнениң онза кичээнгейинге артар, ылаңгыя национал төлөвилелдерге хамаарыштыр аазаашкыннар күштүг болуп артар дээрзин чурттуң удуртулгазы бадыткап чугаалап турар болгай.

Экономиктиг төлөвилелдердин боттанышкынын чедип ап, акшаны ажилдап өөренири чугула. Ылаңгыя культура адырынга акшалан-дырышкын хамыктын артынчызын көрүп бээр кылдыр чаңчыгып калганы үеге канчап-даа таарышпас. Сагыш-сеткилдин сергээнден, кижилерниң сеткил-хөөнүнүн бедиинден хөй чүүлдер хамааржыр болгай. Ону билгеш, ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы ажилдың чаа

хевири—грантылар тыпсыры чугула деп көргени, шынап-ла, чөптүг херек-тир. Тускай комиссия кирген төлөвилелдерни шилип көргеш, тиелекчилерни илереткен. Тываның Улустун чогаалчызы А.А. Даржай грант ап тургаш, мынча дээн болгай: —Мындыг улуг деткимче бар апарганы дыка-ла эки-дир, ынчалза-даа көдээ черлерден чаңгыс-ла төлөвилел шилиттингени арай таарымча чок-тур, олче кичээнгей салыр болза эки боор». Улуг чогаалчының ол сөзүн көдээде ажилдакчыларывыс дыңнааш, ону деткип, чогаалчы ажилдаан болгаш Чазак ону база кичээнгейге ап, бо чылын муниципалдыг тургузуглардан кирген төлөвилелдерни шыңгыы өөренип көргөн, ынчангаш ам 13 төлөвилелдин 7-зи муниципалдыг тургузуглардан дээрзин онзалап айтып каалы. Көдээ черлерге кичээнгейни күштелдиргениниң бадыткалы ол деп болур бис.

Дыка солун төлөвилелдер бар бооп турары өөрүнчүг-дүр. Ажык дээр адаанда археологтур турса-каалдарны музейжидери дээрге дыка солун болгаш чугула ажилдыр. Барыын-Хемчиктен уругларның уран чурулга башкызы Б.С. Майнының ол эгелээшкенин канчап деткивес боор. Надежда Пономарева, Раиса Стал-оол (ЧУРУКТА) дээн ышкаш бурунгаар чүткүлдүг удуртукчулар уруглар коллек-

тивтерин удуртуп-баштап, бедик түңнелдерни чедип ап турары өөрүнчүг-дүр. Раиса Седиповна-ның үш доозукчузу Москваның хореография академиясында өөрени бергени онзагай болушкун-дур. Тываның төөгүзүндө ол бир дугаар болуп турары ол. Кажан-бир чуртун Улуг театрынче чалалга-биле кирер апаар үевис кээр дээрзинге бүзүрел улуг.

Эрткен чылын культура адырының талазы-биле улуг хемчеглер эрткенин билер силер. Хөөмей чылы. Аңаа улуг үлүг-хуузун кириген З.К. Кыргысты «РФ-тин уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы» атче кириген бис, ол атка хөөмейни шинчилеп чоруур эртеменивис езулуг төлөптүг болганы ол. «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалы он дугаар чыл улаштыр эрткен, делегей чергелиг улуг фестивалды чүгле сорук киришкени-биле эрттирип деп чүве амыр эвес дээрзи билдингир болгай. Игорь Дулуш удурткан аныяктарның күзелиниң күштүү, эгелээн ажил-херээн эчизинге чедирип билири улуг салдарлыг болган. Фестивалдың ачызында Үстүү-Хүрээ тууду туттунган, ам улаштыр хүрээ комплекзинин тууду уламчылап турар. «Азияның чүрээ» хореография фестивалы, К.Н.Мунзуктун 90 харлааны, С.А.Сарыг-оолдун 100 харлаанының юбилейлери, «Дерсунун копказы» кинофестиваль, үрер хөгжүм оркестринин, национал хөгжүм оркестринин чедишкени, Тыва театрынң Якутияга гастрольдары, Сайлык Оммуунун (Уланчызы 2-ги арында).

КУЛЬТУРА — НИИТИЛЕЛДИҢ КОЛ ӨЗЭЭ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Улан-Удэ хоорайга эрткен «Ак ай» фестивалына чаалап алган Гран-при шаңналы – культура адырының ажилдакчыларының чедишкенидир.

Чогаадыкчы ажил чаңгыс черге турар эвес, 99 культура ажилдакчылары грант шаңналын алыр мөөрейге киришкен. Оларның 13 тилекчилеринге грантыларны ам тыпсыр-дыр бис – деп, Шолбан Валерьевич допчу чугаазын доосту.

ТР-нің Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол, оң оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак, ТР-нің культура болгаш информация политиказының сайыды В.О. Донгак олар байыр чедирип, тилекчилерге грантыларны тывысты. Ол дээрже Сарыг-Септин уран чүүл школазының башкызы К.Г.Соколова, республиканың архив агентилелинің директору Р.М.Арчимаева, Кызыл-

дың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң башкызы А.В. Дулуш, Кызылда уругларның хореография школазының директору Р.С. Стал-оол, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының режиссеру М.К. Идам, Мөрен суурда улусчу театрының удуртукчузу С.А. Бичелдей, Тыва национал оркестриниң директору Б.Т. Хертек, Чаа-Хөлдүн Культура бажынының методизи Ю.К. Дембирел, Барыын-Хемчик кожунунун уругларның чогаадылга төвүнүн башкызы В.П.Сарыг-оол (ЧУРУКТА), Кызыл-Мажалыктын уругларның уран чүүл школазының башкызы Б.С.Майны, Улуг-Хем кожунунун уруглар библиотеказының директору Н.С.Балчий, Тоора-Хемден библиотечкарь Л.А. Кол, Кызылда орус культура төвүнүн даргазы Н.В. Пономарева олар-дыр.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырттырган чуруктары.

ТЫВАГА ШАГААНЫ ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ УТКУУР

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор Александр Попов сессия хуралы хүн айтырыгларын чугаалажырының бетинде сөс алгаш, 2008 чылда Тыва Республика багай эвес көргүзүлгелер доосканын, республиканың бюджетин хүлээп ап, улуг хемчээлдиг, берге ажилды кылганын демдеглээн. РФ-тиң Президентизи Д.А. Медведев январь 21-де хурал эрттиргеш, Россияның 2008 чылда социал-экономикаг хөгжүлдизиниң түннелдерин үндүргенин, 2009 чылда шийтпирлээр ужурулг кол сорулгаларны тодаратканын ол допчузу-биле таныштырган. Саңхөө кризисиниң үезинде Россия болгаш оң регионнары кандыг бергелерге таваржып болурун, оларны ажып эртерде чүнү кылырын база ол-ла хуралга чугаалашканын Кол инспектор дыңнаткан. Хоойлужудулга палатазының депутаттары маңаа хамаарыштыр чүнү кылырынга ол доктааган.

Сессияга депутаттар «Тыва Республиканың Саналга палатазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң ийиги номчулгада чугаалашкан. Ында кириген чугула өскерилгелерниң бирээзи Тываның Саналга палатазының саналдааны-биле

аудиторларның бүрүн эргелерин томуйлаарының хуусаазын 5 чыл чедир узатканы болур. Ынчангаш ээлеп турар албан-дужаалынга дүүштүр аттестацияны 3 чылда бир катап эртер ужурулг. Моон мурнунда Саналга палатазының аудиторларының чеже чыл ажылдаарының болгаш аттестация эртериниң хуусаазы чок турган. Хоойлу төлевилелинге Тыва Республиканың Саналга палатазының өске-даа ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган өскерилгелерни киригеш, депутаттар Хоойлуну хүлээп алган.

«Тыва Республикада бюджеттер харылзааларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунун төлевилелиниң ийиги номчулгазын сессия хуралына сайгарып көргөн. Бо дээрже республика бюджетинде көрдүнген акша-хөреңгини кожуннарга үлээриниң шын методиказын айтыпкан чугула хоойлу төлевилели дээрзин депутаттар демдеглээш, ук Хоойлуну хүлээп алган.

«Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Конституция Хоойлузун, «Дириг амытаннар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун болгаш өске-даа хоойлуларны база Хоойлужудулга пала-

тазының доктаалдарын депутаттар хуралга хүлээп алган.

Тыва Республиканың Камбылама эргелелиниң тодараткан медээзин езугаар алырга, 2009 чылдың Шагаазын февраль 25-те уткуур, ол болза ай календары-биле Инек чаа чылының бирги хүнү болур. «Тыва Республиканың күрүне байырлалдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунда Шагааны Тывага күрүне байырлалы кылдыр доктааткан, чөөн чүк календарын езугаар чаа чылдың эгелээн хүнү республикага дыштаныр хүн болурун айтыпкан. Ынчангаш бо айтырыгны Хоойлужудулга палатазының депутаттары чугаалажып көргөш, «2009 чылда Шагаа байырлалының хүнүнүн дугайында» Хоойлужудулга палатазының доктаалын сессия хуралына хүлээп алган. Февраль 23 дээрже Ада-чурт камгалакчызының хүнү, понедельникте таварышкан, ол хоойлу езугаар дыштаныр хүн. Хоойлужудулга палатазының доктаалында айтыканы болза: февраль 21-де, субботада февраль 24-түн вторниктиң хүнү дээш ажылдаар, февраль 22, 23, 24, 25-ти (дөрт хүннү) дыштаныр хүн-нер деп санаар.

Сессия хуралы хүн чурумунда кирген айтырыгларны шуптузун чугаалажып көргөш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кыштаглаашкын

МАЛ БАЖЫ ХҮР-МЕНДИ

Соскар-оол Санаа биле Чодураа Севекпит.

Январь 22-ниң хүнүнде агаарның соогу элээн дыңзыг болду. Тес-Хем кожунунун чоок-кавы кыштагларында малдың кыштап турары чүгээр байдалда, сиген-ширбилии четчир, хар нормачижээнге дүгжүп турарын билип алдывыс. Ол чорааш О-Шынааның «Танды сыны» МКБ-ниң Сарыг-Тал деп черинде кыштагда инек азырап турар малчыннарның аалын тавардывыс. Ында аныяк малчыннар Шораан болгаш Арсен Чооду алышкылар инек кадарып турар болдулар. Оларның кыштаанда малдың сигени арай-ла эвээш, малга бээр немелде чеми база чедишпейн турарын олар чугааладылар. Малдың күш-деңгели ажырбас, мал аарыгларындан кодуру илереттинген бооп турар, бо талазы-биле мал эмчилеринге дыңнаткан, оларның кээрин манап турар болдулар. Бир сагганда 1 ко-чал чедир сүт бээр инектерниң

турар кажаазы арай-ла соок, 3 бугазы-биле катый ниитизи-биле 90 шаа инектерниң турар кажаазы дыкпыш, кажааның иштинде дээвириинде агаар үнер хооразы таптыг кылдынмаан, өл-шык, туман долдур болду. Ам бо үеде 12 бызаа төрүттүнген, оларны камгалап, аарыг-аржыктан чайладырынга шупту күштү мөөңнээрин даргалар алышкыларга чагып сүмелзэн.

Даг ужу-биле дургаар барыын талазынче углааш, Өвүр кожунунун Ак-Чыраа сумузуунун «Чалааты» МКБ-ге хамааржыр Сарыг-Сиген деп черде аныяк малчыннар Соскар-оол Санааның болгаш оң кадайы Чодураа Севекпиттин кыштаанга хонуп алыры-биле караңгылай бергенде чеде бердивис. Олар аалында иелээн болдулар.

Кыштагның девискээринде чап-чаа ак кидис өг тип каан. Аңаа чылыг үеде болгаш чайын чурттаар болдулар. Соок үеде улуг эвес ба-

жың чаңгыс өрээлдиг, оң ортузунда демир-суугу, ону чылыдыр көржөн-биле одап турар болдулар. От салырда даштын хөй эвес ыяш, чээргени бөлүп каан. Электри чыры-даа чок. Шаандагы үениң чонунуң кара-сээн дээр кerosин-биле кывар лампалыг. Аалдың херээжен ээзи дүрген-не одун чүшкүрүп, кезээки аалчыларга шайын чылыдып, пашка чөмүн кыла берди.

Аныяк малчыннар эрткен чылын Хандагайтыга болган Наадымга өг-биле шаңнатканнар. 42 харлыг Соскар-оол Сүдер-оолович Санаа 2006 чылда-ла Тываның Алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты алган. Сөөлгү чылдарда олар 5 чыл

лындан салдынмааннар. Оларның өг-бүлезинде 2 кыс, 2 оол бар – улуг уруу ТКУ-нун 2-ги курузунда, арктаннары суурда школада өөренип турар. Дыштанылгаларда олар дөгере ада-иезинге кээп, төрзэн аалынга чыгып кээрлер. Уругларының 9-ку класста өөренип турар оглу адазының угун салгаар сорулгалыг.

Малчыннарның коданында 374 төрүүр тыва хой бар. Хой оолдаар кончук кидин түлүк өйде суурдан сакманчылар чалап алырын чугааладылар. Коданда «Чалаатының» хоюндан аңгыда, боттарының болгаш төрелдериниң хойларын база 17 баш бода малды кадып каан.

10 шакта одарже үндүрер, кезээ 4-5 шак үезинде дедир сүрүп эккээр. Одар-белчириде сиген ажырбас, суурдан суг-биле хандырылгасы үзүлбес. Чайгы үеде бо чоокта черде кудук база бар, кыжын ол арай-ла доңуп каарын ол дыңнатты. МКБ-ниң удуртулгасы бо малчыннарның иелдирзинге ай санында-ла 2 муң ажыг акшаны шалың кылдыр бээр болду. Ол акшалар чүге-даа четпес, харында болза боттарының хуу малының ачызы-биле оларның ээдин садып-сааргаш, оон үнген эвээш-биче акша-биле уругдарын школага айткарар, кышкы идик-хепти садар. Кокайлар ужу-кыдыында болгаш долгандыр турар аалдарның коданнарынче халдаан таварылгалар бар. Бо аалга олар харын-даа болза дегбейн турар болду. Күскээр харын оларның коданынче бир бөрү халдаан, оң дерзинзин Соскар-оол Сүдер-оолович пат кайгап хөөреді. Девидзэн аайы-биле ону хүүрек-биле улдаарга, оон кээп ыңай болган. Ону боолаар боомонгузу-даа чок, хол адаанда безин чидиг бистиг айыыры-даа дилеп четтикпээн.

«Чалааты» МКБ-де ниитизи-биле тыва хойларлыг 16 кодан бар. Малчыннарның кыштагларында 17 бажың, 15 кыштаг-кажаа, суг кудар 11 доскаар, ниитизи-биле малчыннар 300 тонна сиген-биле хандырыткан. Уксаажыдылгалыг бүдүрүлгедө амгы үеде ниити малдың саны 5415 хой бар. Хой оолдап эгелээр үеде бо ажыл-агый баш удур ажилдарны кылып, берге айтырылгарга удур кылыр ужурулг хемчеглерге ыяк белеткенип алган.

Карим МОНГУШ.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Солагай талазындан: Арсен болгаш Шораан Чоодулар.

иштинде Наадым санында-ла шаңнадып турарын оң кадайы Чодураа Биче-ооловна чугаалады. Бо кыштагда олар 19 чыл кыштап келген. 1990 чылдан эгелеп мал ажы-

Кыштаглаашкын үезинде улуг дыка бергелерге таварышпайн турарын аалдың херээжен ээзи чугаалады. Өөнүн ээзи Соскар-оол Сүдер-оолович малын эртен эрте

РЕСПУБЛИКАДА КЫШТАГЛААШКЫН КАНДЫГЫЛ?

Январь 23-те Тываның мурнуу кожууннарының кыштаглаашкынын сайгарган хуралы Тес-Хемниң төвү Самагалдайга болуп эрткен. Аңаа республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Валентин Ендан, яамының мал ажылының талазы-биле килдис начальниги Сергей Шыырапай, республиканың мал эмнелге албанының оралакчысы Юрий Оруспай, Тываның аңныыр болгаш балык ажылының комитетиниң кол специалисти Виктор Оюн, Эрзин, Тес-Хем, Каа-Хем болгаш Таңды кожууннарының харысалгалыг даргалары, кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң болгаш мал ажылы-биле холбашкан улуг ажил-агыйларының директорлары, кол специалистери киришкен.

Барыын зонада байдал

Шак мындыг хуралды бо чылын яамы Тываның барыын чүгүнде турар 6 кожууннарның даргаларын болгаш көдээ ажил-агый специалистерин чыгаш, Барыын-Хемчик кожууннун төвү Кызыл-Мажалыкка бир дугаарында январь 16-да организастан эрттирген.

Республиканың барыын зоназынче кирип турар кожууннарның девискээрлеринде бо хүннерде кыштаглаашкынын ниити байдалы черле чүгээр эртип турарын сайыт хуралга демделгезин. Чүге дизе Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөлдүн девискээрлеринде хар чуга болганындан агаар-бойдус чылыг. Ынчангаш малдың одар-белчири-биле хандырылганы эки, малдың күш-деңгели доктаамал эки байдалда, дус-биле мал база эки хандырылган. Херек бергедеп, улуг хар чага, малдың тура чири сизген-ширбили четчир. Немелде чемнер болур сула, тараа болгаш комби-корм-биле хандырылганы үзүлбейн турар. Чамдык кожууннарның кыштагларында ийи-чаңгыс малдың аразында кодурлаан мал илереттинген-даа болза, бо талазы-биле аарыгга удур хемчеглерин дүргени-биле чоруткаш, мал эмчилери ону шыңгы хайгааралга алган. Кыштаглаашкыны бо кожууннар эки эртип турар болгаш кандыг-бир бергелер тургустунуп келзе, ону ажып шыдаарын кожууннар төлээлери быжыг магадылалды берген. Ылаңгыя маңаа бай-тайгажылар болгаш Барыын-Хемчик чону эки белеткенген дээрзин харысалгалыг даргалар дыңнаткан.

Ынчалза-даа оларның дүвүредип турар кол айтырыглары база бар. Малчыннарның суг-биле хандырылганы үзүктелди бээр болгаш черлик араатан бөрүнүн малче халдаар чоруктарының көвүдээни болгаш ону чавырылдырар арга-шинээ чок, оларның-биле демиселди күштелдирер талазы-биле чогуур албанның ажилдакчыларның ажылы шуут көзүлбейн турарын чыылган чон шүгүмчүлгезин турган. Ынчан хуралга Тываның аңныыр комитетиниң кол специалисти Виктор Оюн ук албанның энир чылын чаа тургустунганындан бөрү-биле демиселге херек акша-төгериктиң 2008 чылдың бюджетинде мындыг хемчеглерге 1 млн. түнүг акша-хөреңгини аңгылап каан, ынчалза-даа оң акшаландырышкыны чүгел 2-3 айлалда эгелээрин ол дыңнаткан. Хуралга чыылган төлээлери аңныыр албанының ажылын дүрген шуудадырын саналдаан.

Мурнуу кожууннарда кыштаглаашкынын бергелери

Барыын чүкте турар кожууннарның кыштаглаашкыны чүгээр эртип турда, мында байдал элээн берге. Бо кыжын маңаа хар чижек-нормазындан элбек болган, оон уламындан күштүг хат соонда мал одарлары хөртүктелген, агаар-бойдус соок. Чылдың ийги-үшкү айларында малдың арга-шинээ, күш-шыдалы баксырай берип болур барымдааның бары улуг дүвүрелди болдуруп турар. Ылаңгыя Эрзин кожууннун Мөрен, Нарын, Качык сумуларында хар 60-70 см кылын дүшкен бооп турар. Кожууннун Качык сумузуңче баар орукка хар хөй дүшкени-биле аргыжылга айтырыгы кончуг берге турган. Амгы үеде оруктарның харын аштаан, айыткан сумуларның малчыннарже үнер оруктарына, малдың одар-белчирилеринче далбайлаашкыны кылганының түннелинде байдал чүгээртээн-даа болза, ам-даа нарын. Бо ажилды чорударда кожуун 3 тонна соларканы боттарының курлавырларындан үндүрген. Кезек сумулар боттарының шыдаар шаа-биле акша-хөреңгизин, кывар-чаар материалдарын үндүрген-даа болза, ам-даа немей акша херек бооп турар. Ынчангаш чоокта чаа Чазак Даргазынга немелде акшаландырышкыны үндүрүп, бо берге айтырыгны шиитпирлээринге дуза кадарын дилээн чагааны кирирге, бо хонуктарда Чазак Көдээ ажил-агый яамызын таварыштыр 145200 рубльди дарый үндүрүп бээрин аазаан.

Амгы үеде мал бодунун деңгелин чидирбейн турда, аңаа херек малга 10 тонна немелде чем болур суланы Ильинкадан кири сөөртүп алган, ону хереглээн малчыннарга хуусаалыг чээли кылдыр үлөп берип турар. Ам бо үеде кожууннун ажил-агыйлары болгаш хуу малчыннары чарба болгаш саваңны хереглеп турар. Ону кайыын садып, кири сөөртүрүн кожууннун көдээ ажил-агый эргелели шиитпирлеп турар.

Таңды кожууннун хуу малдыг кижилери кышты багай эвес эртип турарын кожууннун чагырыкчысы Сергей Ондар дыңнатты. Ынчалза-даа кожууннун девискээринде турар улуг ажил-агыйлар бо үеде дыка берге байдалга келген. “Сосновка” дуржулга станциязын арбитраж судунун шиитпирин-биле аңаа дашкаартан башкарыкчы кижини тургузар деп турар. Ону ол кизи шуут дүжүрерин оралдажып турар болгаш шупту ажилдакчыларын тарадыр деп турар. Кожуун чагырыкчызы берге байдалда келген бо ажил-агыйны күрүнениң шыңгы хайгааралына ап, оон бүдүн-бүрүн эт-хөреңгизин, мате-

риал-техниктиг баазанын, 20 шаа машина-техниказын, а ол дээрже — 18 трактор, бир улуг күчүлүг К-700, сүт сөөртүр болгаш кывар-чаар материалдар сөөртүр машинаны камгалап алыры-биле дарый хемчеглерни чорударын дилээн. “Ынча улуг ажил-агыйны чидирип алыр болзувусса, кожууннун-даа, республиканың-даа экономика-зынга улуг когаралды чедирер, аталдарывыс баксыраар” деп, ол сайытка чугаалаан.

“Балгазын” көдээ ажил-агыйының байдалы база-ла берге. Мында 4 улуг котельная ажилдап турар. Кожууннун мурнундан шыдаар шаа-биле кывар-чаар материалдар болгаш одаар хөмүр-даш-биле оларны хандырган-даа болза, ам бо үеде ол курлавырлар төнгөн. Инек кажаларын ыяш-биле одаарга, шоолуг чылыг бербес, чаш бызааларның кажалары соок. Немелде электри күжү чедишпес болганы-биле электри четкилерин кириери чугула херек бооп турар. Оон шиитпирлелтинмейн турары аңаа херек чогуур проект-смета документацияларын кылып шыда-вайн баарындан болгаш “Тыва-энерго” ниитилелдин ажилдакчыларының улус-чон-биле ажилдап билбизинде бооп турар. Бо ажилды чорударда, оларның талазындан кандыг-ла-бир чылдагаан, бюрократтыг сылдаглары хөй. Ынчангаш бо айтырыгны шиитпирлээр-биле яамындан боттук дуза-дет-кимче негеттинип турар. Олышкаш бүдүрген мал продукциязының садыг-сайгарылганы кончуг багай чоруп турар. Чүге дизе республикадан дашкаар сонгаар хоорайлардан келген сайгарлыкчылар республиканың тендерлерин тирилеп аптарга, бо бүдүрүлгелер аңаа эртип шыдавайн баар, азы чок болза ол садыглаашкынар дугайында кожууннун ажил-агыйларына дарый дыңнатпайн баары элдептиг. Ынчангаш бо талазы-биле Чазак деңгелинде тендерлерин эрте чарлап, аңаа республиканың ажил-агыйларын дегерезин кириш-тирери күзенич.

Тес-Хем кожуун бо чылгы кыштаглаашкына 4051 тонна си-генни белеткээн. “Деспен”, “Таңды сыны” болгаш “Чодураа” аттыг муниципалдыг бүдүрүлгелерде мал чеми-биле хандырылганы четчир, малдың даваны таставайн турар, ынчалза-даа чамдык ажил-агыйларда болгаш хуу малдыг кижилерде малдың дузу эвээжээн. Кожуундан ырак эвес кожазы Өвүнүн Дус-Дагның дус уургайындан дусту садып, дажып алыр дээрже, ында бо үеде ажык шөлдер чок болганындан ону казып аштаар ажилдар элээн узамдыгып болур. Олышкаш кожуун малчыннарының эң дүвүредип турар айтырыгы — бөрүнүн өзүп көвүдээни бооп турар.

2008 чылда мыйыстыг бода малдың 47, шээр малдың 368, чылгының 51 бажын бөрү тудуп чиген бооп турар. Когаралдың нити түнү — 2 млн. 812 муң рубль болган. Кожууннун көдээ ажил-агый эргелелиниң аныяк удуртукчузунун ажылын сайыт арай-ла эреңгей болуп турарын шүгүмчүлээн. Чүге дизе чурт иштинде көдээ ажил-агыйга хамаарыштыр кончуг улуг программалар ажилдап турар үеде, Тес-Хем кожуун күрүнөдөн бо хөгжүлдегидеткимчелерни арай оожум шиңгээдип ап турарына ол хомудаан. Ынчангаш бо талазы-биле бүгү-ле күштү мөөнөп, шудургу ажил-даарын ол сүмөлээн.

Каа-Хем кожууннун берге айтырыгларының эң колу база-ла бөрүнүн көвүдээнинге хамаарышкан. Кожууннун Совет Тыва, Сизим, Шивей сумуздан эгелээш, Ильинкага чедир оларның саны аажок көвүдээн. Олышкаш кожуунда бугаларның үрези-биле хандырылганы кончуг багай бооп турар. Эрткен чылын 200 инекти тарып боозадырынга херек материалды Абакан-дан садып ап турган болгаш оон өртээ база аар болган, а бо чылын ук айтырыгны шиитпирлээринге күш четпейн барып болуру дүвүренич бооп турар. Кожууннун улуг ажил-агыйлыг хуу тараачыннар Пирогов, Чугаев сулгар артык-шылдыг тарааны, суланы, сизинни, саваңны төндүр сайгарбайн баар таварылгалар чылдың-на болур. Ынчангаш бо чүүлдер-биле чединмес ажил-агыйлар, малчыннар кээп, олардан садып алыры күзенчиг. Кожууннун эң улуг “Каа-Хем” МКБ боттарының сүдүн болгаш инек ээдин садып чадажы бээр. Бо үеде 80 хаван, 4-5 тонна инек ээдин кайнаар, кымга чүгээр өртөкке сайгарыптарының аргазын дилеп турар. Республиканың “Урянхай” агробүдүрүлгези ону албазы кайгамчыктыг. Удавас январь 28-те болур улуг тендер садыглаашкына республиканың тубдиспансери бо хире ээти садып ап болур деп медеэни дыңнааш, аңаа киржирин олар планнап турар. Олышкаш кожууннун девискээринде турар “Авийган”, “Дерзиг-Аксы” интернаттары аукцион ча-лаарга, чыл санында-ла аңаа тирилээш, оларны ээт, сүт-биле хандырып келген болгаш оларның бо чылгы хереглелин хандыраар чагыг кирзе, ону дуглаптарынга идегеп турарлар. Бо кышты ажып эртерде, 300 тонна хөмүрнү кири сөөртүрүңге чагыгны кожуун удуртулганы Чазакка кириген-даа болза, мынчага дээр оон хандырылганы, сөөртүлгези эгелевээни элээн дүвүренич байдалды болдурган.

Бо бүгү нарын айтырыглары үзе шиитпирлелтеринге үе херек апаар. Көдээ чоннун мурнунга чи-

дир-биле тургустунуп келген байдалдарны харысалгалыг даргалар боттарынга хүлээп ап, бүгү-ле чогуур хемчеглерни дарый кылырын шиитпирлээн. А бөрү айтырыгын Тываның аңныыр комитетиде бодунун ажылын күштелдирип, дуржулгалыг аңчылар бригадаларын кожуун бурузунче чорудуп, аныяк аңчыларга бөрүнүн аглаарын, ону канчаар узуткап болурун сайгарган үнүшкүннүг кичээлдерни кожууннарже планнап турарын комитеттин кол специалисти Виктор Оюн дыңнаткан.

Бот-сайгарылгалыг үеде эскериг

Үениң өскерилгени-биле республиканың Көдээ ажил-агый яамызынга хамаарып турган малмаган, эт-хөреңги, дериг-херекселден эгелээш, кандыг-даа өңчүзү чок апарган үе-дир. Оларның шуптузун кожуун, суму бурузунге РФ-тин 2003 чылда үнген болгаш 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг бооп кирген №131 Федералдыг хоойлу езугаар тус черлерниң хүрээленинге берипкенин билир болгай бис. Ынчалза-даа кожууннарны-даа, сумуларны-даа удуртуп турар чагырыкчылар, ында ажилдап турар көдээ ажил-агыйларын уштап-баштап турар удуртукчулар ону ам-даа чедир угаап билбейн турары кайгамчыктыг. Күрүнөдөн, яамындан ону берирер, ол-бо чок дээр — социалистиг хандырылгалыг үелерниң артынчылары бистин угаан-сарылывыстан, амыдырал-чуртталгавыстан ам-даа адырылбаан-дыр. Черле белең чүүлдерге өөренип чанчыкканывыс кедергей. Маңаа чүгле көдээ ишчилерни буруудадыры арай шын эвес апаар боор. Мында бүгү күрүнениң эрге-чагырга системаның көдээ ажил-агыйже кичээнге арай кошок болганындан эресшудургу, тывынгыр болгаш ажилдап билир кижилерге дуза кадар хамаанчок, оларга аар болуп турар үндүрүлгелер, негелделер-биле “шаптыктап” турганындан, көдээ чонга көдээ банкыларның боттук дуза чедирбизинден дээш, оон-даа өске чүүлдерден хамааржыр.

Күрүнөвис бо бүгүн орта-таптыг чурумчудуп, ажилдап билир чонга чийгелделерни тургузуп, оларның бүдүрүкчү күзелин ышкынмайн, тура-соруун бедидип алырынга чедир кайы хире үе эртери бо чоок үеде билдинмес-тир.

Республиканың иштинге амгы дээрзинде улуг-биче болбаазырадылгалыг ажил-агыйларны бут кырынга тургузуп, оларны херек дериг-херекселдер-биле хандырып, угаанныг болгаш шимченгир, төлөптиг кижилерни аңаа тургузуп, оларның ажылынга шаптыктавас “доора чудуктар” салбас болза, байдал чүгээртээр дээрзинге идегел черле бар. Бо бүгүн үе көргүзе бээр дээрзинге бүзүрөп каалынар.

Карим МОНГУШ.

Авторнун тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантылар болгаш шаңналдар тыпсырының талазы-биле болгаш Тыва Республикадан өөредилге адырының талазы-биле өске-даа күрүне деткимчези хемчеглерни алыр кандидаттарны депшидериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында Конкурс комиссиязының 2008 чылдың ноябрь 10-да № 14 протокол шиитпирин бадылаар дугайында

2008 чылдың декабрь 18 № 743 Кызыл хоорай

«Өөредилге» мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелди боттандыраар сорулга-биле, профессионал өөредилге адырының инновациялыг ажил-чорудулгазын сайзырадыры-биле Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың февраль 15-те «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын Тыва Республиканың профессионал өөредилгезинин эге системазының өөредилге албан черлеринге, удуртукчу болгаш педагог ажилдакчыларына тыпсыр дугайында» №246 болгаш 2008 чылдың май 15-те «Тыва Республиканың ортумак профессионал өөредилгезинин удуртукчу болгаш педагог ажилдакчыларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр

дугайында» № 275 доктаалдарынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсырының талазы-биле база Тыва Республикадан өөредилге адырының талазы-биле өске-даа күрүне деткимчези алыр кандидаттарны депшидериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында Конкурс комиссиязының 2008 чылдың ноябрь 10-да №14 протокол шиитпирин бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелдин составын болгаш ооң Дүрүмүн бадылаарының дугайында

2008 чылдың декабрь 12 №737 Кызыл хоорай

Культура болгаш уран чүүл адырында Тыва Республиканың күрүне политиказын чогулгалыг боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-

биле Чөвүлелдин составын болгаш ооң Дүрүмүн бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де №737 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелдин СОСТАВЫ

А.П.Дамба-Хуурак – Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы, даргазы;

В.О.Донгак – Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды, дарганың оралакчызы;

У.С.Надыл – Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдизинин эргелелинин килдис эргелекчизи, секретары;

С.И.Бадыраа – композитор, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

Т.Б.Будегечиева – уран чүүл шинчилекчизи, филология эртемнеринин кандидаты (чөпшээржилге-биле);

Н.Ф.Даржаа – күрүнениң «Саян» ансамблинин директору, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи (чөпшээржилге-биле);

А.А.Даржай – чогаалчы, Улустарның найралы орденинин эдилекчизи, литература болгаш уран чүүл адырында Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналының эдилекчизи (чөпшээржилге-биле);

Д.Х.Дойбуха – даш чонокчузу ус-шевер, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу, литература болгаш уран чүүл адырында Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналының эдилекчизи (лауреады), Россияның Чурукчулар эвилелинин кежигүнү, (чөпшээржилге-биле);

И.Д.Дулуш – Тываның күрүне филармониязының уран чүүл удуртукчузу (чөпшээржилге-биле);

А.С.Кагай-оол – чурукчу, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу, (чөпшээржилге-биле);

Е.К.Карелина – хөгжүм шинчилекчизи, уран чүүл эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, Россияның Композиторлар эвилелинин Тывада девискээр салбырының даргазы (чөпшээржилге-биле);

А.П.Кувезин – рок ыраажы (чөпшээржилге-биле);

Н.Ш.Куулар – чогаалчы, Тыва Респуб-

ликаның алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

З.К.Кыргыс – хөгжүм шинчилекчизи, делегей чергелиг «Хөөмей» төвүнүн директору, уран чүүл эртемнеринин доктору, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

В.В.Нагорный – Кызылдың уран чүүл училищезинин директору, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

А.К.Ооржак – РФ-тин алдарлыг артизи, Тыва Республиканың улустун артизи (чөпшээржилге-биле);

Д.И.Оюн – Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чөвүлекчизи (чөпшээржилге-биле);

С.О.Салчак – Республикада уругларның К.Чуковский аттыг библиотеказының директору, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

З.Б.Самдан – Тыва Республиканың Чазаның чанында ТГШИ-ниң эртем ажилдакчызы, уран чүүл эртемнеринин кандидаты, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

В.Ю.Сузукей – хөгжүм шинчилекчизи, ТГШИ-ниң улуг эртем ажилдакчызы, хөгжүм шинчилээр эртемнин кандидаты (чөпшээржилге-биле);

С.С.Сурун – Тываның күрүне филармониязының директору, Тыва Республиканың алдарлыг артизи (чөпшээржилге-биле);

Р.С.Стал-оол – Кызыл хоорайда уругларның хореография школазының директору, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

М.А.Хадаханз – чогаалчы, театр критиги, Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

А.С.Хертек – уран чүүл шинчилекчизи, Тыва Республиканың Национал музейинин уран чүүл болгаш шажын килдизинин эргелекчизи, Россияның Чурукчулар эвилелинин кежигүнү (чөпшээржилге-биле);

А.Л.Чадамба – Кызыл хоорайда Аныяк көрүкчүлериң театрының кол режиссеру, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы (чөпшээржилге-биле);

В.С.Чигжит – Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының

ямызының сайыдының оралакчызы, Тыва Республиканың Национал музейинин директорунун хүлээлгезин күүседип турар; Н.К.Шалык – Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директору (чөпшээржилге-биле).

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де №737 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Чазаның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелдин дугайында ДҮРҮМ

1. Тыва Республиканың Чазаның чанында культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чөвүлелди культура болгаш уран чүүл адырында херектеринин байдалының, чогаадкчы каттыжышкыннар, культура болгаш уран чүүл албан черлери, чогаадкчы интеллигенцияның төлээлери-биле кады ажилдакчылыгының, культура болгаш уран чүүл адырында күрүне политиказының чугула айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазынга сүмелерни кириер чөвүлел органы болур.

2. Чөвүлел бодунун ажил-чорудулгазынга федералдыг болгаш республика хоойлужулгаларын, ол ышкаш бо Дүрүмнү удуртулга кылыр.

3. Чөвүлелди болгаш ооң составын Тыва Республиканың Чазанга бадылаар.

4. Чөвүлелдин кол сорулгалары:

— культура адырында мурнады боттандыраар күрүне политиказының угланышкыннарын болгаш ону боттандыраар хемчеглерни тодарадыр талазы-биле сүмелерни ТР-ниң Чазаның Даргазынга кириер;

— Россияда, Тывада болгаш даштыкыда культура болгаш уран чүүл адырында байдал дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазынга медээни бээр;

— Тыва Республиканың эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдерин көрүп тура, сүмелерни кириер;

— Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнары-биле чогаадкчы каттыжышкыннарның, культура болгаш уран чүүл албан черлеринин кады ажилдакчылыгының айтырыгларының талазы-биле сүмелерни ТР-ниң Чазаның Даргазынга кириер;

— күрүне уjur-дузалыг культура болгаш уран чүүл адырынга хамааржыр чугула айтырыгларның талазы-биле ТР-ниң Чазаның Даргазының кириген сүмелерин сайгарып көөр.

5. Чөвүлел бодунун чугула айтырыгларын шиитпирлээринге:

— Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарындан, чогаадкчы каттыжышкыннардан материалдарны чогуур чурум езугаар айтыраар болгаш алыр;

— бодунун чөвүлел хуралынче күрүне эрге-чагыргазының органнарының албандужаалдыг кижилерин болгаш чогаадкчы каттыжышкыннарның төлээлерин чалаар;

— боттарының төлээлерин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының органнарының эртрир турары хуралдар, семинар-же болгаш конференциязынче чорудар;

— күрүнениң, ооң иштинде Чазактын харылзаа болгаш коммуникация системаларын ажылгаар;

— организацияларны, а ол ышкаш эртемденнерни болгаш тускай мергежилдиглерни аналитиктиг болгаш шинчилел ажилдарын боттандыраарына тургускан байдалга хаара тудар эргелиг.

6. Чөвүлел Чөвүлелдин даргазы, ооң оралакчызы, секретары болгаш ооң кежигүннери составтыг тургустунар.

7. Чөвүлелдин даргазынга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының социал адыр талазы-биле оралакчызы болур.

8. Чөвүлел чыл санында бодунун планын бадылаар, а ол ышкаш Чөвүлелдин даргазының оралакчызының болгаш Чөвүлелдин секретарының хүлээлгелерин тодарадыр.

9. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазының хүн бүрүде айтырыгларын шиитпирлээринге Чөвүлелдин даргазының оралакчызынга удурткан Чөвүлелдин президиумун тургузар.

10. Чөвүлелдин президиуму:

— Чөвүлелдин хуралына сайгарар айтырыгларны кириер;

— ажилчын бөлүктөрнү тургузар;

— организастыг болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

11. Чөвүлелдин хуралы алды айда чаңгыстан эвээш эвес катап эртер.

Чөвүлелдин хуралын Чөвүлелдин даргазы азы ооң оралакчызы башкарып эртриер.

Чөвүлелдин хуралы, бир эвес ында кежигүннеринин чартыындан эвээш эвес кижилер олуршкан болза, хоойлу езугаар күштүг деп санаттынар. Чөвүлелдин шиитпир хуралга киришкен Чөвүлел кежигүннеринин хөй санныг бадылаашкыны-биле болгаш Чөвүлелдин даргазының азы ооң оралакчызының ат салганы протоколу-биле күштүг болур.

12. Чөвүлел боду бланкылыг болур. Ажыл-агый чагааларына Чөвүлелдин даргазының оралакчызы азы секретары ат салган турар уjurлуг.

13. Чөвүлелдин ажил-чорудулгазының хандырылганын Тыва Республиканың Чазаның Аппарады боттандыраар.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың октябрь 3-те № 916 доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларына оларның хамаатыларын озал-ондактыг байдалдыг чуртталга фондузундан өскээр көжүреринге болгаш хөй квартиралыг чуртталга бажыңнарына капитал септелге чорударына субсидияларны хуваарына өскерилгелерни кириеринин дугайында

2008 чылдың декабрь 18 № 742 Кызыл хоорай

Федералдыг бюджеттен муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринге озал-ондактыг байдалдыг чуртталга фондузунга субсидиялар бээр-биле субъектилеринин бюджеттеринге 2007 чылда үндүрген субсидияларны шингээди алыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың октябрь 3-те «Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларына озал-ондактыг байдалдыг чуртталга фондузундан хамаатыларны өскээр көжүреринге болгаш хөй квартиралыг бажыңнарга капитал

септелге чорударына субсидияларны республика бюджетинин күсели-биле бээринин болгаш хуваалдазын чорударының дугайында» доктаалына дараазында өскерилгелерни кириер:9-ку одуругун «капсептелге» деп графазында «5774,6» деп саннарны «7154,6» деп саннар-биле солур; 9-ку одуругун «субсидиялар» деп графазында «3200» деп саннарны «1820» деп саннар-биле солур.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«Эртен уйгундан отпун келгеш, ары шапкан чүве дег, хенертен тултура халыва. Дүне чүнү дүжээнинни, ам чүнү кылырынчы кезек бодан-гаш туруп кел» — деп, Аас даай бо-ла чагыыр чүве ийин.

Чечен-мерген, аас-сөстүг бол-гаш «Аас» деп шолга чединген, аванн төрели болур ол даай-биле хектиң үнүн дыңнап өскөн, хээлиг ногаан Манчүрээмге, аалга, дыштанылгаларда хой-мал-даа ка-дарып чорааш, сиген кезип, чорук чорааш-даа чеже катап ужуражып, ооң солун чугааларын дыңнавадым дээр.

Чаның-биле эрте халып чыткан молдурганың мыйызындан авытпас болзунза, кудуруундан сегирип-даа алзыңза, ону доктаадып шы-дава сөн. Кандыг-бир солун чугаа-ны ол эгелээр дээн болза, ары шап-кан чүве дег, серт-бурт эгелей-даа бербес, чугааның «мыйызындан» апкан соонда, салбайн баар кижиле болгай. Ол баштай олудун чазай маспактандыр олурупкаш, таак-пызын кысып алгаш, кезек бо-данып олургулаар.

Кижии ийи кулак, ийи карак, чаңгыс аастыг кылдыр чаяаттыганын. Ол чүл дээрге ийи кулак-биле ыяк дыңнааш, ийи карак-биле ылап көргөш, чаңгыс аас-биле чугаала дээни ол ыйнаан. Бир эвес кижии ба-за ийи аастыг кылдыр чаяаттыганын чүве болза, бурган өршээ, ийи аас чаржып кээр чүве болза, та чүү болур ыйнаан. Чайгыс аас безин чамдыкта кайы хире халалыг апаар ийик.

Ийе харын, кижии чажында чу-гааланып өөрениринге ийи-ле чыл херек, а аксын туттунуп өөрени-ринге бүдүн назын херек дижири чүве. Аасты сула салыптары, даг-дан баткаш, хову чеге келгеш, тынын сула салыпкан айт-биле дөмей ийин.

Аас даай анаа-ла хоозун сөс-тер база чулчуруп орбас, ийи ка-раа-биле көргөн, ийи кулаа-биле дыңнаан чүлдөрдүн солун, сагыш-сеткирге дээр турар кылдыр хөө-рээр. Ол ам бистин аравыста шаг-да-ла чок. Ынчалза-даа ооң солун чугаалары, сактыышкыннары мей-де сиңип калган, уттундурбаан. Ылаңгыя ооң контр Севээн дуга-йында солун чугаазын ам-даа тода сактып чоруур мен.

Севээн дээр кижии-биле Аас даай ол үеде Хакас чуртунче каш чыл улаштыр мал-маган сүрүп, Саян ажырып чораан улус чүве-дир. Хемчик ол чарыи, Чадаана ын-чаар черден Көжээ баазыныгга че-дир мал сүрүп келген. Севээн-биле баштай кады мал сүрүп, Саян аш-каш, чоок таныжа берген. Ооң соонда дугуржуп алгаш, каш чыл улаштыр мал сүргөн улус эвеспе. Чер-черинге хонуп-дүжүп, орукка ай хире чоруп келгеш, контр Се-вээнниң чугаазын мага хандыр катап-катап дыңнаан. Оозун сөө-лүнде биске төөгүр чоруур кижии.

Севээнниң чогуу долу адын-даа адавас, анаа-ла «контр Севээн» деп каар. Алыс чуртун-даа чугаа-лаван. Хемчик ол чарыиындан дээр. Ол Кызыл хоорайга ажылдап тур-ган кижии болган. «Контр» дээр шииткен бир дарганың холунга ажылдап турган кижии чүве-дир. Ооң «салгыны»-биле база «контр» дирткеш, он чылга шииттирген.

Красноярскиден кезек поли-тиктиг херектеннер-биле Севээн, эш-өөрүндөн астыгып чыдып кал-гаш, улаштыр каш хонуп чорааш, Енисейге кири аккан бир-ле хем аксынга оларны дүжүргөн дээр. Боо-чепсектиг кижилерге сүрдү-рүп алгаш, трактор тергезинге олурупкаш, ол хемни өрү өскөп каан. Алдын казар, ол кайгамчык аар-берге ажылдыг домзак че-ринге, өлүм-чидим аразынга чаңгыс тыва болуп херээн эрттиргеш, Севээн базым санында тамыже кире бер чазып чорааш, тос чыл болгаш, төрөөн Тывазынче ээл кээр аргалыг болган.

Севээнниң тынныг артканынга Абакандан тура кады чорааны база бежен сес чүүл-биле шиит-тирген, орус сөөктүг Попов дээрзи улуг салдарлыг болган. Ол турза — узун, тутса — мөгө, эртем-билиглиг кижии чүве-дир. Ол үеде Поповтун чоок төрөлдери Тыва-же көже берген турган. Ынчангаш ол

Тывага каш-даа удаа чораан. Харын-даа чоорту ол Тываже көжериң бодап, Тываның агаар-бойдузун дыка мактаар турган.

Домзак черинге Попов Севээн-ни үргүлчү эдиртип чораан, анаа болчур. «Чаңгыс тыва кижии-дир, анаа дегбечер!» деп Севээнни өске херектеннер дорамчылаар бодай бээрге, үзе шаап каар турган. Се-вээн база шору орустаар, «алдан дөрттүн чирин дуглап» чораан эр чүве-дир.

Аас даайның «контр» Севээн дугайында кээргенчиг-даа, кор-гунчуг-даа, солун-даа чугаала-рынга үндезилээн бөлүк чечен чугаалардан чамдык эгелерни номчукчуга бараалгаттым.

КОНТР СЕВЭЭН

АЙДЫНДА

Улуг хар чагган. Чеди кижини орук изээр кылдыр чыскаапкан. Арган-дорган, элбер-самдар херектеннерге орук изээри — аар берге ажылдарның бирээзи. Чурт-таар барактардан алдын казар черге чедир херин-ле. Дискее ка-раан ажып турар кылын хар-биле баштай чаңгыс кижии базыптар. Ол ырап бар чыдар. Чоорту буттарын арай деп-ле көдүрүп эгелээр. Үр болбаанда ол хар кырынче кээп ужура. Ооң изиг тыныжы бажының кырынга, кезек булут ышкаш, дес-кинип турар. Салтын чок агаар. Хаттыгга орук изетинмес. Чаа-ла оңгарартыр базып каан изини хар хөөп кааптар.

Орук айткычызының соо-биле алды кижии четтиништир чыскаа-лыпкаш базыпкан. Чыткан кижиге чоокшулап кээрге, оозу дыш апкан болгаш улаштыр ыргак-дагыр оң-гарларны арттырбышаан калгып чорупкан. Демгилери анаа кезек дыш алгаш, улаштыр база-ла бут-тарын арай деп-ле көдүрүп, шимчеп чорупканнар. Үр дыштанып турар болза, бедик черде боо туткан, чылыг хой кежи тонуг, кидис идик-тиг, ыңай-бээр кылаштаан хайгаа-ракчы алгырып-ла үнер.

Чедер черинге четкеш, кезек дыш ап тургаш, дедир-ле элең-тендиң базыпканнар. Ис кырынче баспас. Албан ооң кыдында чаа харже базар. Оон башка орук тапталбас. Таптаашкын адакталып орган. Дистинишкеш арай деп-ле калгып чораан кижилерниң би-рээзи, тендирип чоруй, кээп ушкан. Чанында чорааннары ону чоорту көдүрүп алгаш, ийи талазындан четпишаан улаштыр шимчеп чоруп-каннар. Чаңгыс кижии чирлир болза, таптаашкын ол хүн доозулбайн баар. План күөсеттинмээни ол. Ын-чан бүдүн бригада кежээки чөм чок артып болур. А ол дээрге өлүм. Эйт-кежи соглуп калган кижилерге чаңгыс омааш кадык дээр-ге — дириг арттарынга идегел.

Орук изээшкени арай деп-ле доозулган. Ам ол орук-биле чадаг кижилер, шанактыг аштар, трак-торлар чоруп болур. Демги кээп ужуп чораан кижизин сөөртү аарак, баракка чадаарда келгеннер. Се-вээнниң буттары билинмес чыгыи, чүнү базып чоруурун ол орта билбейн чораан.

Баракка ужа-тура калгып кел-геш, хөй каът оруннарга шөйлү бергеннер. Кырында каътче кижилер арай деп-ле көдүрүлүп үнгөн. Севээн орунга кээп ушкаш, кара-ктарын шийипкен. Ооң карактарынга кадайы, чаптанчыг ийи кызы чу-руттунуп келген. Карактардан чаш-тар сыстып, чаакты чинчеп бада берген. «Чүү дээр! Чүнүн ужуң! Моон кижии дириг үнери берге херек-тир!» деп карааның чажын бүдүү чотпушаан боданып чыткан.

Кежээки чөм болур каш-ла омааш ишти, амдан-чимден-даа чок кадыкты чил алгаш база-ла орунга чыдыпкан. Аштаары хевээр. Соок деп чүвезин! Караңгы дүжүп кел-генде, кожазында орунга чыткан Попов ооң эштип алган чытканы самдар хөрөктээжин шеле тырт-каш, «Че, чоруулу!» деп сымы-ранган. Поповтун хүндүс анаа сымы-ранган чугаазын Севээн бодап

чыткан болбайн аан. Ол коргун, да-дагалзап чытса-даа, ам канчаар, аяар ковайып келген. Поповтун чу-гаазы анаа хоойлу болур. Ооң-биле маргыжар болза, бодунга багай дээрзин Севээн эки билер.

Чиигээр дээн улус болуп, олар шимээн үндүрбейн, дашкаар үнүп келгеннер. Караңгы-даа болза Попов орукту баштап мурнап чо-рупкан. Севээн ооң соо-биле кал-гыпкан. Булуттар аразындан ай үнүп орган. Харны карарты аштап каан дөңгөлчик черге келгеннер. «Ай чырык-тыр. Донгайып алы-лы» деп, Попов сымыранган. Даш-тар-биле базырыктыг черге кел-геш, Попов олурупкан. «Сен база бээр олурувут» дээр, ол чанынче имнээн.

таваржыры. Чүге дээрге кудурук талазының ээди хөй боор деп санаарлар. Хайлыг чүве балыкты чартыктай кезип турар кижилер ону деңнеп турбас. Ынчангаш баш талазының ээди хөй-даа бооп боор. Ынчалза-даа кудурук талазы таваржырын кижии бүрүзү күзеп, иштинде чалбарып чыдар. Балык-тын чартыын берген соонда, ону орнаар, солуур эрге бар эвес, ын-чангаш көзөр, төлге салган кижии дег, иштинде даап бодап чыдарлар.

Эжик-даа ажыттыганын. Аары-дан адаа херли берген, калбак хааржак туткан кижини хой кежи тоннуг хайгааракчы үдеп кирип келген. Чыткан кижилер шупту дирлип, ковайып олурупкан. Ба-лыкты үлөп-ле эгелээн. Ону алган

ара бир-ле кижиниң «Хлебзавод!» деп сымыраныны Севээн дыңнап каан. Баш бурунгар чүвени даап бодап каар кижилер база тургу-лаар. Шынап-ла, хлеб заводунун чанынга келгеннер. Ам чүү дээр эвес деп кезек манап турда, бир кара халаттыг кижии келгеш: «Меңээ ийи шырап кижии херек» дээр, улусту эргий көрүп тура, узун, шы-рак кылдыр көзүлгени-ле ол боор, Поповче айткан: «Сен бирээзи» дээр, өске улусту эргий көрүп чо-да: «Бор мээр эжим. Бирээзинге ап көрүңер» дээр, Севээнче Попов айткан. Халаттыг кижии Севээнни шинчилей көргөш: «Ындыг-дыр. Мээр соомдан» дээр базыпкан. Демгилери оон чыда калбас дээр кызып базыпканнар.

Хлеб заводунун иштинче кирип келгеннер. Хлебтиң кайгамчык чаа-гай чыды думчукка деген. Севээн биле Попов кезек тура дүшкеш, карактарын шийипкеш, думчук ча-рылгыже чаагай чытты тынып тур-ганнар. Мастерниң кыйгызындан олар миннип келгеш, дүрген-не ооң соо-биле базыпканнар.

Улуу-даа аажок печкалар ча-нынга келгеннер. Печкаларны чоок-та чаа септээн хевирлиг, оларның чанында довурак-доозун, тууйбу артынчылары овааланы берген чыткан. Анаа турган одакчыга: «Бо улусту чөмгөргөш, бо бокту үндүр дажыдар. Мен келгеш, ынаар мен» — дээр, халаттыг кижии стол кы-рынга бир бора хлеб, хөнек, хлеб-чаар салып кааш, үне берген.

Мастер үне бээрге, одакчы стол кырынче кезек көрүп тура: «Кончү азаны көрөм, ак хлевин харамнан-ган. Адыр, бичии манаңар» — дээр, үне халаан соонда чаа быжырган изиг, ак хлеб эккелгеш, стол кы-рынга салгаш: «Ол хлебти бээр сунувут. Мону кандыг хлевим дээр-ил» — дээр, бора хлебти ап алгаш, одаар суугуну ажыткаш, хып чыт-кан чалбырааш кырынче октапкан. «Ол канчаарың ол! Бис ап аалы» — дээр, Попов тура халааш, изиг көсчө холун сугар деп чорда, одак-чы ону дедир тыртып эккелген. «Ажырбас. Чорууруңарда база бээр мен» — деп оожуктурган. По-повтун карааның чажы бүлдөнгөн берген, сириңейип турган. Севээн база боду-даа билбейн, тура халып келген болган.

Изиг ак хлебти Попов ийи чара тыртып чадап каан. Севээн база. Күш чок. Одакчы хлебти алгаш, чийги-биле ийи чара тырткаш, ийи кижиге үлөп берген. Севээн биле Попов хлевин чагаш, амданнын-дан карактарын шийипкен, чип ор-ган. Езулуг чигирлиг кара шайны ижип алгаш, кезек даамчырап органнар. Ол үеде одакчы бок да-жыыр хааржакты боду долду-рупкан. Попов биле Севээн боктуг хааржакты ийи талазындан апкан. Хол сиирлери дораан-на шөйлүп үстүр дей берген. Тендиришаан элээн каш баскаш, боктуг хааржаан черже оскуна чоруй, салып дүжү-рүпкеннер. Көрүп турган одакчы олар ону шыдавас дээрзин билгеш, дедир бок чанынга салдыргаш, чартыын дедир төпкөн. Ам-на кал-гып чорупканнар. Шак-ла ыңчаар бокту бичилеп дажып хүнзээннер. Ында боктуң чартыы хевээр арткан. Мастер каш-даа келген. Улустун күш-шыдалының кошкаан ол бил-геш, улуг-ла чөмөлөвээн.

Дедир чоруур шак чоокшулап турда, одакчы демгилерин хлеб-биле чөмгөргөш, ийи чаа ак хлебти эккелгеш, ийи чара тутсуп бергеш: «Үүрмектээр, кармактарыңарже дыгып алыңар. Оон башка хавырып апаар» дээр. Хөөкүйлерде чүү хөй кармак бар боор. Чүвүр иштинден эгелээр, бар-ла турган ойбак-ды-тыктарынче дыгып алганнар. Эрт-тирилге черинге, чаяан бооп, олар-ны үжөвээн. Баракка келгеш, кожа-ларынга бичилеп үлөп бергеннер. Кайгамчык чаа быжырган ак хлеб-ти, чүвүр иштинден ужулганы-даа хамаанчокка, адыш ишти-даа бол-за, амданнын сорганнар.

Ол дүне Севээнниң дүжүңге чаагай чыттыг ак хлеб кирген.

Алдын-оол МОНГУШ,
Тываның Чогаалчылар эвиле-линиң кежигүну.

кижилерниң чамдыктарының ка-рактарында өөрүшкү, чамдыкта-рында мунгарал, карааның чажы сыстып кээр кижилер база бар. Оларга өкпеленчиг балык чартыы таварышканы ол.

Балык чартыын алгаш, дораан-на чий бербес. Эйттиг черин дай-наваз. Чигир сорганы ышкаш со-руп, чылгап эгелээр. Кажан сөө-гүңге чеде бергенде, ам сөөктөрү аяар, далаш чокка дайнаар. Ба-лыкты кежи-биле катый бээр. Оозу эки. Кеш база ашка баар дээрзин эки билерлер. Балык чартыындан чүү-даа артпаан. Ам үстүг холдар-ны чылгап эгелээр. Хирлиг холдар агаргыже чедир чылгаар.

Балык чартыы-биле беш чүс грамм хлеб кескинди бээр. Ол бүдүн хүнүн нормазы. Хүнде чаң-гыс катап бээр хлеб кескиндин дүштеки чөмгө, кежээки чөмгө кым-даа арттырбас. Оорладып азы хунаап аппаарындан коргарлар. Ону шыгжап алгаш манаары оон берге. Эртенги чөмдө шуптузун чиптер. Хырындан кым-даа оорла-вас. Хлебти база дайнаваз. Сорар. Кескинди хлебти сорупкан соонда, ооң толганчызын чаңгыстап чыып чиир. Шай орунуга чүлге өң кирип каан сугну адак соонда ижил аар.

Бо удаада Севээнге балык ку-дуруу таварышкан. Ол иштинде өөрзөн. Балыкка хөңнү чок чораан боду ам анаа өөренип калган. Аш-таар хырын кончуг. Ол балыкты соруп ора, карактарга Тывазының хоюнуң чагылы эгилерин сактып, караан шийипкен чылгап орган. Шал-бул хырынны дүптөп алгаш, шаг чок «бичии чыдыпса» деп бо-дап орунда: «Тургаш чыскаа-лыңар!» дээр медээ үнер. Эртенги чөм соонда ажылче сүрери ол.

Даштыгаар үнгөш, беш-бештеп чыскаалыпкан. Апрельдин бо мал-гаштыг, хөөлбектиг үезинде кым-ның будунун адаанга хөөлбек та-варжыры хамаанчок. Хөөлбектен чайлады базары болдунмас. Хөөл-бек кырынга таварышкан кижиниң багай идииниң иштинче суг сыстып кирип, буттарны чинчей-ле бээр. Ийе харын, чамдык кижилерге ол хамаанчок, аарып-аржып, бичии-даа бол эмнелгеге чыдып, аар-бер-ге ажылдан хосталып, дыш ап чы-дары кымга-даа күзөңчиг. Ынчалза-даа эмнелгенде ээл келбейн, аарыгның күштүүндөн «алдыы оранче» кире бээр таварылга хөй дээрзи оларны дүвүрөтпес.

Бөгүн кайы ажылче октаптар ирги дээр бодал, база-ла төлге сал-ган кижии дег, чыскаалыпкан кижилерни дүвүредип эгелээр. Эң аар ажылдар чер казып, сай-даш да-жыры болбайн аан. А күзөңчиг ажылдарга ногаа ылгаары азы хлеб заводунга баары. Ынчалза-даа эмнелгенде ээл келбейн, аарыгның күштүүндөн «алдыы оранче» кире бээр таварылга хөй дээрзи оларны дүвүрөтпес.

Чүс-чүстөп үзүп чорудуп эге-лээн. Улус хөй болган тудум, кадыг ажылче аппаар дээрзин мында билерлер. Кезек хөй кижини чору-дупкан соонда, чээрби кижини аңгы чыскаапкан. Оларның аразында Попов биле Севээн база бар. Орук

ХЛЕБ

Дөрт каът оруннардан чүс-чүс карактар эртенги чөмнү четтикпейн манап, кирер эжикче көрүп чыт-каннар. Ийи хүн болгаш-ла балык хүнү болур. Бөгүн база балык хүнү. Кыры дурту четпес балыкты орту-дундан одура кезип каан боор.

Ам кижии бүрүзүяң бажында бодал — балыктың кудурук талазы

Редакциянын почтазындан

СУУРУВУСТА ОЛАР ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Бистиң Чаа-Хөл кожуунун көдээ ажил-агый эргелениң начальниги Владимир Идамчапович Шойзат көдээ ажил-агый адырынга ажилдааш, 40 чыл болуп турар. Ол Чаа-Хөл кожуунун «Найрал» совхозунун Шаңчы салбырынга дыка үр үениң иштинде зоотехниктеп ажилдаан.

Ол эки ажылы дээш Россияның болгаш Тыва Республиканың көдээ ажил-агый яамыларының хүндүлел бижикири биле чаңгыс эвес удаа шаңнаткан.

Өг-бүлө туткаш, 30 чыл бооп турар. 3 уругларын, 4 өскүс чуржааттарын бут кырынга тургузуп, эртем-билигге чедирип каан. Ооң өөнүн ишти Мария Тюлюшова уруглар садында повар бооп ажилдап чоруур. Олар хуу ажил-агыйлыг: инек, хаван, дагаа, өшкү, хойну азырап турарлар. Оон аңгыда тараа, картошка болгаш ногаа шөлдеринден чылдың-на дүжүттү ажаап ап турар. Бо өг-бүлө Чаа-Хөл суурда үнген-кирген чонунга хүндүткелдиг, үлегерлиг.

Зоя МААДЫ.

Чоокта чаа Тывада ат-сураа алгаан, хоочун шүүгү даргазы чораан Д.О.Оюн-Бартаннның холундан оон бодунун бижээни «Тес-Хем — чоргааралым, хүндүткелим, хандыкшылым» деп номун белек кылдыр алдым.

Номда кирген чүүлдерни, факт-барымдааларны кады ажилдап чораан эш-өөрлериниң сактыышкыннары-биле бижип тургусканы онзагай утка-шынарлыг. Ынчангаш номчуттунгур болгаш солун. 1978 чылдан эгелеп ожукутун үш дажы дег эжишкилер: Долгар Ондаровна Оюн-Бартан, Кумаяк Чичинович Оюн, Чечек Даржааевна, Иргит Усупович Усуп, Валентина Самдановна, Виктор Сааяевич Дандарлар он беш чылдың нүүрүндө кожа чурттап-ажылдап чорааны-биле хостуг үе-шагысты чаңгыс черге чыгып алгаш агаарлап, аргарыг кирип каттап, тооруктап, арыг суглуг хемнеринге эштип-чунуп, эмтаң болур аржаан, хөлдеринге эт-кежисти дадыктырып эдержип келдвис.

Тыва шүүгүнүн төөгүзүндө алдын үжүктөр-биле кирип бижитинген, кезээде чон аразына чоруур, каткы-хөг, оюн-баштак үзүлбес, кайгамчык салым-чаяанныг кижиниң дугайында эш-өөрлери бирден бирээ чокка бижип турар.

Ол бодунун кол ажылындан аңгыда кожуунда эрге-хоойлу айтырыгларын пропагандалаар, өөредир талазы-биле улуг ажилды чорудуп турган. Улус төлээлеринин, эш хуу судтарының, аныяк юристер университетин башкарып келген. Долгар Ондаровна аныяктар кижизидилгезинче кончуг улуг кичээнгейни салып чораан кижиге. Школа-ларга эрге-хоойлу талазы-биле

лекция, беседаларны номчуп, ужуражылгаларны кылып турган. Эрге-хоойлу билиглерин пропагандалаар талазы-биле кожуунун эң тергинин дээн лектору чорду. Ол ажылы дээш РСФСР-ниң «Билиг» ниитиленин баштаар чериниң хүндүлел бижи-биле, партия райкомунун дипломнары, өртектер белектер-биле доктаамал шаңнадып турган.

Бо ажилдарындан аңгыда район совединиң депутаты, райком кежигүнү, районунун херээженнер чөвүлелин дарагазы деп хөй-ниити ажилдарын күүседип келген. Коммунист кижиге болгаш, партияның даалгаларындан кажан-даа ойталайын, харын-даа ак сеткилдиг-биле күүседип чораан. Оон

ДИЛЭЭН УДУРТУЛГА

БОЛДУРГАШ...

ажылдап келген практикасындан алгаш көөрге, арат төлээлеринче кожуунун совхозтарының директорларын, чамдык албан организация черлериниң удуртукчуларын кириштирип турган. Оларны судьяның саналдааны-биле партия райкомунун бюрозунга көргөш, чөпшээрелди берип, бадылап турган. Ол бир талазында, судьяның суурларже үнүп, судтар кылырынга дыка таарымчалыг байдалды тургузуп турган. Ийи талазында, совхозтарның директорларынга, удуртукчуларга эрге-хоойлу, корум-чурум, кем-херекке хамаарышкан судтарга олуржуп чоруп турарга, оларга ажыктыг турганы чугаажок.

Кандыг-даа деңгелге ажилдап чорааш, Долгар Ондаровна кожуунун, хоорайның, суурнун хөй-ниити амыдыралындан чыдып калбайн чораан. Мээң аалым ишти Валентина Самдановна-биле кады бот-тывынгыр уран чүүлдүг идея-кейлик киржикчилери, республиканың уран чүүл көрүлдезинге доктаамал кирип келген. Хомуска кайгамчык чараш аялгаларны ойнап турганнар. Ырлаза, ырлаар, танчылаза, танчылаар, езулуг артистер-ле дизимзе, хөөредиг чок.

Спортка база кады эдержип алгаш чоруптар улус. Кыжын хаак маргылдаазынга район иштинге бирги, ийги черни ап, республика маргылдаазынга шаңналдыг черлерден дүшпейн чораан улус. Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиилелге хүнүндө чаңыл болган Берт-Даг — Самагалдай аразында 18 километрге чадаг чарыш маргылдаазын эр-тирип турган. Ындыг узун хемчээлдиг чадаг чарыш маргылдаазынга бежен хар үези херээжен кижилерден часкаан киришкеш, аныяк уруглар шыдашпайн турда, ол финишке кээп турган. Самагалдайның хамык чонун кайгаткан кижиге болгай.

Адак соонда ыттавайн турар бир чажыдын ажыдып көрейин. Ын-

кижилер болганыңар дээш нам, чаа-авыстың мурнундан изиг байырыны чедирип келдим — дээш, эки кадыкшылды, аас-кежикти күзүүн болду. Оон соонда ол дарга Афганистанда дайын удавас төнер, олче хамааты кижилерни кирибейн турар болгаш тускай белекелди эрткен шериглерни чорудуп турарын чугаалап берген.

Амыдырал бодунун агымы-биле уламчылап, чурттуң иштинге эки-даа, багай-даа чүүлдер болуп турар апарган. Ол үеде бир айыыл-халап Чернобыль хоорайга атомнуг электр станциясының казылганы болуп. Төп солун, сеткүүлдерге чер-нобыльчыларга дуза көргүзерин дилээн дыңнадылар көстүп келген. Эжишкилер ону номчааш база дөвөдөп үнгенер. Ам канчаар, Афганистан күш четтирбээн чүве болганда, оода ССРЭ иштинде чер-

чан Совет Эвилелиниң Афганистанче шургул кирген үези, дайын соксавайн үргүлчүлөп турар берген. Совет шериглер чидирилгелерге таваржып, өлүрткен солдаттарның мөчүлери чер-чуртунга кээп турар берген үе-ле болгай. Ынчан совет шериглерге дузалажыр дээн бодаал ийи эжишкилерниң бажыңга та канчап төрүттүнүп келген чүве, бир хүн иелээ дугурушкаш, өг-бүлениң эр ээлеринден, ажы-төлүндөн чажырып, Афганистанда совет шериглерге дузалажыры-биле эки турачы бистерни чорудуп көрүңер деп билдиришкени бижээш, почта хааржаанче сулканнар. Элээн үе эрткенде, билдиришкениң харызы «моорлап» келген. Ында мынчаар бижээш: «Дузаарга чорууңар, патриотчу сагыш-сеткилинер, интернационалчы мөзү-шынарыңар дээш четтиргенивисти илереттис» дээн. Удаткан чок чагааның соо-биле кожуунга бир тыва дарга келгеш, оларны партия райкомунга чалап келдиргеш: «Эрес-дидим чорууңарны илередип, амы-тыныңар харамнанмай дайынче чоруурун күзүүн баштайгы тыва ие херээжен

же чоруптар дээш база-ла билдиришкени бижээш чорудупканнар.

Ол чагаа адресинде айыптыңаны эзуугаар озал-ондакты чайладыр талазы-биле күрүнө комиссиязының даргазынга чеде берген. Чагааның харызында: «Сагыш чо-ваашкыныңар дээш четтирдивис. Бо хүнде чугула херек турган тускай эртемниг, тускай белекелди эрткен кижилер четки берген. Улуу-биле четтирдивис» дээн болган. Ам билдинип турары-биле алырга, хамык ужур четки бергенинде эвес, хөй ажы-төлдүг, назы-хары база шору апарган ие херээжен кижилер радиацияның багай салдарында алыспазын дээн хевирлиг турган боор.

Шынап-ла, кыптыгып чоруур энергиялыг, кылбас-тутпас чүвези чок Долгар Ондаровнаның чамдык эш-өөрлери-биле «үүлгедип» чораан солун «чажыттары» оон намдарыңа артар ужурулуг. Төрөл чонунга, төрүүн Тывазынга төлөптүг исти арттырган иени кым мактавас, кым чоргаарланмас боор.

Виктор ДАНДАР.

Каа-Хем суур.

ИЗИГ БУС ДЭЭШ ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң Ак-Довурак хоорайның чунар-бажыңы хоорай-биле чажыт чыгыы, ам 40 ажыг харлыг деп, кады чунуп турган өөрлерим чугаалажып олурдулар.

Партия үезинде туттунуп ажыг-лалга кирген. Ол үе хөлүн эрттир арага-дарыже сундулуг эвес, ажил чок кижиге безин ховар үе-ле болгай. Культурлуг, шыдаар шаа-биле изиг буска кирип чунуп алгаш, сандайга дыштанып орташ, баяның буфетинден улуг-ла дизе, 2 кружка пиво садып ижип алгаш, таваар чаныптар. Кижиге бүрүзү эртен ажилдаарын бодаар, эзирип дээш эвес, изиг бус соонда суксаанын чандырып алып турган. Ам чуруму-баксырааны-биле даштыгаа безин пиво ижери хоруглуг кылып алган кончуу-вусту көрөм дижи олурду-вус. Ынчан күш-ажыл чонга кончуг эки кижизидилгени берип чораан. Ажылын, эш-өөрүн хүндүлөп билер болгаш, ажы-төлү, амыдырал-чуртталгазы дээш бердингени ол хире турганы-ла болгай. Бо үе база чалгаарап чоруур кижиге чок кылдыр улусту ажил-биле хандырыптар болза, кижиге бүрүзүнүн угаан-медерелинде, азыракчы, чөмгерикчи ажил-биле арын-нүүрү кончуг болбайн канчаар.

Чунар-бажыңга хөй ашактар кады чунуп тура, чүнү чугаалашпас

дээр, дыка-ла солун болгулаар. Бир чаа-ла 30 хар чедип чоруур семис-шырак оолдун чугаазын хөлчөк сонугадым.

Ол 2 оолдуг, эртенниң-не туруп келгеш, сула шимчээшкенин соонда, бичи оолдун 20 катап, улуг оолдун 10 катап мойнунга олурткаш көдүрер, олары ачазының мойнунга олурар дээш дыка эрте турар, уруглар садындан озалдаар хамаанчок, ачазының бодун тургузар. Көдүрер «шойлары» ол — бирээзи 16 кг, 3 харлыг, ийгизин 24 кг, 5 харлыг. Бажыңы ажилдаар черин, уруглар сады-биле кады санаарга, 500 метр бар. Ол аразында бичизин куужактааш, улуун чедикеш, 15 минута халыыр. Бичизинден спортка ынак чораан болгаш, күш-культура башкылап чоруур. Ынчангаш даг иргек дег көстүр, бистиң аравыста оон улуг кижиге чок болду. Чунар-бажыңның эр улус талазын харылап турар ажилчыны ам 71 харлыг Анчымаа Делгерова Хертек бистиң чугаавыска катчып келди.

—Чүгө чуртталга-коммунал ажил-агыйында 36 чыл болуп тур мен, химчисткага 30, чунар-бажыңда 5 чыл ажилдап турарым бо. Ниити ажилдап келген стажым 50 ушчок ашкан. Ажилчын намдарым саанчыдан эгелээш, бо чунар-

бажыңга төнери олайнаан — дидир.

Удур-ла шаланың суун кургадыр чүлгүп, чонга буянын чедирип чоруур кырган-ававыс артында маадыр ие, хөй уйнуктарның кырган-авазы Анчымаа Делгеровнаның арыг-силиг, хирлиг чүве көрүп шыдавас бүдүжү узун назынының херечизи болбайн канчаар. Күш-ажылдың хоочуну, маадыр ие угбавыс — бистиң хоорайы-быстың футбол спортунун тергидекчилери республикада ады алгаан Шангыр суурунун чурттакчызы, суурнун тургузукчуларының бирээзи, футболистерниң кырган-авазы болгаш хүндүлүг кат-иези. Ынчангаш кады эки, күш-ажылга ынак, могап-шылаарын билбес.

Күзелимге чедир чунуп дооскаш, узун кудумчуда дыштанып олурзун дээш салып каан сандайга серииттенип олургаш, «аандагы кафе-бар ажиттына» бергенин көрүп кагдым. Биеэги ышкыш чүве чок, санныг чунар-бажыңга херек чүүлдер болгаш соктар, газтыг суглар, изиг сүттүг шай бар болганы сагыжымга четти. Аякта шайым аартал орташ, чунар-бажың эргелекчизи Александра Даржааевна-биле чугаалажы бердим.

—Чунар-бажыңның ажилдаар хүннери неделяның пятница, суббота, улуг-хүн. Бо хүннерде кан-

дыг-даа уткалыг байырлал турар болза, биске ажил хүнү, чүгө дээр-ге чонувус дыштаныр хүннеринде изиг буска кирип, мага хандыр чунуп алзын дээш ынчаар кылган. Чуртталга-коммунал ажил-агыйының директору Р.Д.Шагаалаңның чунар-бажыңга сонугалы эки, улуг үрелишкени болурга-ла, дораан хемчээп ап, кылдырып турар. Үзүктел чок ажилдаар 3 хүннеривисте ортумаа-биле 400 хире кижиге чунуп келир. Бир айда 1200 чурттакчыларны хүлээп ап турар бис. Чунар-бажыңы-быстың байдалы багай эвес болган боор, кожуундан, суурлардан машина-балгаттыг улус өг-бүлөзи-биле чунуп келирлер-дир.

Кышкы үеде хоорай чурттакчыларының саны кызырлы бээр чүве, каът бажыңнарың изиг суг-биле хандырылганы экижи бээр, ванна, душтуң ажыын көрүп эгелээрлер. Ынчалза-даа назы-хары элээн улгады берген улус «изиг бус» дээр чаңын салбастар. Колдуунда грипп непереп турар болгаш, сооктуң градузу улгады берген үелерде, изиг буска кирерге, чөдүл-каккылдаа чаштай бээр, ынчангаш чон көвүдөй бергилээр чүве. Чунар-бажыңы-быс моон-даа эки болзун дээш планнап турар чүүлдеривис бар. Бисти ам КХН «Коммунальщик» харылаар апарган, директору Лариса Хертековна Бегзи-биле эргиде ванна, душ турган өрзеливисти кургап бустуг, душтуг, ванналыг кылдыр эде кылдырарын сүмөлешкен бис. Ол ам 2009 чыл-

дың бирги чартында болу бээр боор. Эр чонувустун дилээ көрүнчүктүг, чүлүттүнөр өрээлди тургузар сорулгалыг бис. Ажилчыннар-биле байдалы-быс багай. Аныяк уруглар болза деп бодаары-быска-даа, ызыртынмастар-тыр, улуг-ла дизе, 1-2 ай болур, оон кааптарлар. Кижиге бодаарга, бо ажилда кадыкка хоралыг чүве чок, харын арыг-силиг, сергек апаар. Мен 15 чыл үзүк чок ажилдап келдим, 2004 чылдан эгелеп Бөвөй Чашпааевнаның соонда, эргелекчи болу берген дээрден башка, бүгү-ле ажил-агыйымда өскерилге чок. Неделя-выстың баштайгы 3 хонуу санитарлыг хүнге көрдүнгөн, ынчан бүгү өрээлдеривисти химиктиг бүдүмелдер-биле аштап-чүп, немелде септелге ажилдарындан бээр кылыр бис. Касса өрээлинде чунар-бажыңга хергелеттине бээр барааннар, изиг-соок суксун аймаан сада бээривиске, чон таарзынып, деткир боор чүве-дир, харын-даа «чаңгыс стол, 4 сандайдан салган болзунарза» дээрлер-дир — деп ажил-ижин тайылбырлай-дыр.

Улуг-бичи чурттакчылары-быстың арыг-силиг, боттарын чараш кылдыр алдынып чоруурунга, изиг бустуг чунар-бажыңы-быстың ажилчыннары болдунар-ла дузаны көргүзүп ажилдап турар. Оларның аразында одакчы Авренков Ооржак база улуг улуг-хууун кирип чоруур. Изиг бус дээш оларга четтирдивис.

Анатолий МОНГУШ.

Ак-Довурак хоорай.

Тыва Республиканың Тожу кожуунунуң суду кожуун чагыргазының даргазын РФ-тиң Административтиг хоойлу-дүрүм үрээнинин дугайында кодекизинин 17.10 чүүлүнде көргени-биле (Россия Федерациязының күрүне символдарына хамаарыштыр хоойлуга удур чорук) административтиг хоойлу-дүрүм үрээнинге буруулуг деп санааш, торгаан.

Тожу кожуунунуң прокуратура ажылдакчылары тус черниң бот-башкарылга органнары «Россия Федерациязының Күрүне сүлдезинин дугайында» Федералдыг конституция хоойлуун сагып турарын хынаан.

Хыналда «Тыва Республиканың Тожу кожууну» муниципалдыг район чагыргазының сүлдегит таңмазының ортузунда дүрүмнү

хажыдып, ийи баштыг эзир – Россия Федерациязының Күрүне сүлдезин чуруп көргүскенин илереткен. 2000 чылдың декабрь 25-те хүлээп алган «Россия Федерациязының Күрүне сүлдезинин дугайында» №2 ФКЗ Федералдыг конституция хоойлу-зунун 8 чүүлүнде мынчаар айтып турар: «Россия Федерациязының субъектилеринин, муниципалдыг тургузулгаларының, хөй-ниити катты-

КОЖУУН ТАҢМАЗЫНДА ЭЗИР...

жыышкыннарының, бүдүрүлгелеринин, албан черлеринин база организацияларының сүлделери өнчүнүн кандыг-даа хевиринден хамаарылга чокка Россия Федерациязының Күрүне сүлдезинге дөмейлешкек болбас ужурлуг.

Россия Федерациязының Күрүне сүлдези Россия Федерациязының субъектилеринин, муниципалдыг тургузулгаларының, хөй-ниити каттыжышкыннарының,

бүдүрүлгелеринин, албан черлеринин база организацияларының сүлделеринин (геральдиктиг демдектеринин) геральдиктиг үндезини кылдыр ажылдап болбас ужурлуг.

Тожу кожуунунуң прокуратура-зы Тожу кожуунунуң чагыргазының даргазына хамаарыштыр РФ-тиң административтиг хоойлу-дүрүм үрээнинин дугайында кодекизинин 17.10 чүүлүнде көргени-биле административтиг хоойлу-дүрүм үрээ-

нинин дугайында херекти оттурган. Тожу кожуунунуң суду прокурор хыналдазының материалдарын сайгарып көргөш, Россия Федерациязының күрүне символдарына хамаарыштыр чагырга даргазының хоойлуга удур чорун буруулуг деп санааш, ону торгаан.

Антон БАГАНОВ,
Тожу кожуунунуң прокуро-
рунунуң оралакчызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАА-ХӨЛ КОЖУУНУНУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ ШИИТПИРЛЕРИ

**Чаа-Хөл кожуунунуң коммунал комплекзинин
организацияларының барааннарына болгаш ачы-дузаларына
тарифтерни бадылаарының дугайында**

2008 чылдың декабрь 24 №68 Кызыл хоорай

2004 чылдың декабрь 30-де «Коммунал комплекзинин организацияларының тарифтерин чурумчулар үндезиннеринин дугайында» №210-ФЗ Федералдыг Хоойлуунуң 5 чүүлүнге, Чаа-Хөл кожуунунуң Уставының 10 чүүлүнге дүүштүр, Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының шийтирилээни болза:

1. Чаа-Хөл кожуунунуң «Водоканал» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгенин суг хандырылга болгаш суг дамчыдар талазы-биле чедирип турар ачы-дузаларына 1 куб. метрде тарифтерни бадылаар:

- чурттакчы чондан аңгыда, бүгү херег-лекчилерге – 6 рубль 56 көп. (немээн өртээнге үндүрүг чокка);
- чурттакчы чонга – 6 рубль 56 көп (немээн өртээнге үндүрүг-биле).

**Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң 2009 чылда болгаш
2010-2011 чылдарда планнаттыг үеде социал-экономиктиг
хөгжүлдээнинин медеэзинин дугайында**

2008 чылдың декабрь 24 №69 Чаа-Хөл суур

Чаа-Хөл кожуунунуң баштыгының ора-лакчызы Э.М.Дытыктың Чаа-Хөл кожуунунуң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттыг үеде социал-экономиктиг хөгжүлдээнинин дугайында илеткелин дыңнап база сайгарып көргөш, «Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районунуң Уставының 21 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының шийтирилээни болза:

1. Чаа-Хөл кожуунунуң 2009 чылда болгаш

**«Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районунуң
2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттыг үеде
бюджетинин дугайында**

2008 чылдың декабрь 24 №70 Чаа-Хөл суур

Россия Федерациязының Бюджет кодекзинин, кожуунунуң Уставының 21 чүүлүн, «Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунда бюджет чорудулгазының дугайында» Дүрүмнүн 7 чүүлүн удуртулга болдургаш, Чаа-Хөл кожуунунуң кожуун бюджетинин 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттыг үеде материалдарын көргөш, Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының шийтирилээни болза:

1 чүүл.

1. «ТР-ниң Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районунуң бюджетинин (моон ыңай – кожуун бюджет дээн) 2009 чылда кол-кол тайылбырларын бадылаар:

1) кожуун бюджетинин орулгаларының 162214,0 муң рубль түнүг ниити хемчээлин;
2) кожуун бюджетинин чарыгдалдарының 162553,2 муң рубль түнүг ниити хемчээлин;

3) кожуун бюджетинин 339,2 муң рубль түнүг карылгазын бадылаар.

2. Кожуун бюджетинин 2010-2011 чылдарда планнаттыг үеде кол-кол тайылбырларын бадылаар:

1) кожуун бюджетинин орулгаларының 2010 чылда - 167174,0 муң рубль түнүг, 2011 чылда - 183490,0 муң рубль түнүг медеглээн ниити хемчээлин;

2. «Водоканал» МКБ-ниң тускай автомобильдеринге сугну дажырынга тарифтерни 1 т/км-де 35 рубль.

3. Бо шийтир-биле доктааткан тарифтер 2009 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

4. Бо шийтир-биле күүселдези дээш контрольду Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының бюджет, экономика, саң-хөө-үндүрүг контролюнун талазы-биле комиссияга дагзыр (К.Х.Санаа).

5. Бо шийтир-биле массалыг информация чепсектеринге парлаар азы чонга чарлаар.

6. Шийтир ону парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң баштыгы А.ТЮЛЮШ.

2010-2011 чылдарда планнаттыг үеде социал-экономиктиг хөгжүлдээнинин медеэзинин бадылаар (1 капсырылга).

2. Чаа-Хөл кожуунунуң 2009 чылда болгаш 2010-2011 чылдарда планнаттыг үеде социал-экономиктиг хөгжүлдээнинин медеэзинин массалыг информация чепсектеринге парлаар азы чонга чарлаар.

3. Бо шийтир ону парлаан (чонга чарлаан) соонда күштүг болур.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң баштыгы А.ТЮЛЮШ.

2) кожуун бюджетинин чарыгдалдарының 2010 чылда – 167560,5 муң рубль түнүг, 2011 чылда – 183926,6 муң рубль түнүг медеглээн ниити хемчээлин;

3) кожуун бюджетинин 2010 чылда – 386,5 муң рубль түнүг, 2011 чылда – 436,6 муң рубль түнүг медеглээн карылгазын бадылаар.

3. Кожуун бюджетинин 2009 чылда карылгазын акшаландыра үндезиннерин бо шийтирге 1 капсырылга езугаар бадылаар.

4. Кожуун бюджетинин 2010 болгаш 2011 чылдарда планнаттыг үеде карылгазын акшаландыра үндезиннерин бо шийтирге 2 капсырылга езугаар бадылаар.

2 чүүл.

1. 2009 чылда база 2010 болгаш 2011 чылдарны планнаттыг үеде үндүргүдөн эвес орулгалар тырттарының нормативтерин бо шийтирге 3 капсырылга езугаар бадылаар.

2. Кожуун бюджетинин составында республика бюджетинден ап турар, оон иштинде халас кирилделер, орулгаларны кирип турарын барымдаалаарын доктаадыр:

1) 2009 чылда бо шийтирге 4 капсырылга езугаар;

2) 2010 болгаш 2011 чылдарны планнаттыг үеде бо шийтирге 5 капсырылга езугаар.

3 чүүл.

1. «Чаа-Хөл кожуун» муниципалдыг районунуң кожуун бюджетинин орулгаларының администраторларының – Чаа-Хөл кожуунунуң күрүне эрге-чагырга органнарының даңзызын бо шийтирге 6 капсырылга езугаар бадылаар.

2. 2009 чылда «Чаа-Хөл кожууну» муниципалдыг районунуң кожуун бюджетинин чарыгдалдарының кол администраторларының азы кожуун бюджетинин карылгазының акшаландырышкынының үндезиннеринин кол администраторларының составы болгаш (азы) хүлээлгелери өскерилген таварылгада, Чаа-Хөл кожуунунуң чагыргазының саң-хөө эргелели оларда быжылгаан бюджеттер орулгаларының классификация кодтарының азы кожуун бюджетинин карылгазын акшаландыра үндезиннер классификациязының кодтарының составына, соонда бо шийтирге өскерилгелерни кирибишаан, чогуур өскерилгелерни кирир эргелиг.

4 чүүл.

1. Кожуунунуң бюджет албан черлеринин орулга кирип турар ажыл-чорудулгадан алган Россия Федерациязының валютазына акша-хөреңгилерни, Федералдыг казначействонун органнарында оларга ажыткан агар саннарга барымдаалаар база оларны кожуунунуң бюджет албан черлери Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының доктааткан чуруму кожуун бюджетинин акша-хөреңгилеринин кол башкарыкчыларының долдурган чөпшээрелдеринге база бо шийтир-биле бадылаттыг акша-хөреңгилеринин кызыгаарында бюджет албан черлеринин башкарылгасында турар кожуун бюджетинин акша-хөреңгилеринин кол башкарыкчызының тодарадыры чурум-биле бадылаан орулга кирип турар ажыл-чорудулга талазы-биле орулгаларының болгаш чарыгдалдарың сметазына дүүштүр чарыгдар.

5 чүүл.

1. Бо шийтир-биле 1 чүүлүнде доктааткан кожуун бюджетинин чарыгдалдарының ниити хемчээлинин кызыгаарында бюджет ассигнованияларын кезектер болгаш иштики кезектер, кожуун бюджетинин чарыгдалдар классификациязының тускай сорулгалыг чүүлдеринин болгаш хевирлеринин аайы-биле хуваалдазын бадылаар:

1) 2009 чылда бо шийтирге 7 капсырылга езугаар;

2) 2010-2011 чылдарда бо шийтирге 8 капсырылга езугаар бадылаар.

2. Кожуунунуң инвестиция программаларын боттандыраарына бюджет ассигнованияларының хуваалдазын бадылаар:

1) 2009 чылда бо шийтирге 9 капсырылга езугаар;

2) 2010 – 2011 чылдарда бо шийтирге 12 капсырылга езугаар бадылаар.

4. Кожуун бюджетинин чарыгдалдарының ведомство структуразын бадылаар:

1) 2009 чылда бо шийтирге 13 капсырылга езугаар;

2) 2010 – 2011 чылдарда бо шийтирге 14

капсырылга езугаар бадылаар.

6 чүүл.

1. Чаа-Хөл кожуунунуң чагыргазы муниципалдыг албан-хаакчыттарының болгаш бюджет адырының албан черлеринин болгаш организацияларының ажылдакчыларының саны көвүдээринге келир шийтирлер хүлээр эргези чок.

2. Көдээ суурларга муниципалдыг албан-хаакчыттарының болгаш бюджет адырының албан черлеринин болгаш организацияларының ажылдакчыларының саны көвүдээринге келир шийтирлер хүлээвезин сүмелээр.

7 чүүл.

1. 2009 чылда кожуун бюджетинин чарыгдалдарының составында кожуунунуң көдээ суурларының (моон ыңай – көдээ суурларны дээн) бюджеттеринге бюджеттер аразының трансферттеринин хемчээлин 7512,2 муң рубль түңге бадылаар, оон иштинде:

1) муниципалдыг районнарың саң-хөө деткимчезинден 7240,2 муң рубль түнүг дотацияларны;

2) шериг комиссариаттары чок девискээрлерге баштайгы шериг учедунуң талазы-биле бүрүн эргелерни боттандыраарына 272,0 муң рубль түнүг субвенцияларны бадылаар.

2. 2010 чылда кожуун бюджетинин чарыгдалдарының составында кожуунунуң көдээ суурларының бюджеттеринге бюджеттер аразының трансферттеринин хемчээлин 7649,7 муң рубль түңге, 2011 чылда – 8388,0 муң рубль түңге бадылаар, оон иштинде:

1) муниципалдыг районнарың саң-хөө деткимче фондузундан 2010 чылда – 7353,7 муң рубль түнүг, 2011 чылда – 8074 муң рубль түңге дотацияларны;

2) шериг комиссариаттары чок девискээрлерге баштайгы шериг учедунуң талазы-биле бүрүн эргелерни боттандыраарына 2010 чылда - 296 муң рубль түнүг, 2011 чылда – 314 муң рубль түнүг субвенцияларны бадылаар.

3. Көдээ суурлар бюджеттеринге:

1) муниципалдыг районнарың саң-хөө деткимче фондузундан:

а) 2009 чылда бо шийтирге 15 капсырылга езугаар;

б) 2010-2011 чылдарда бо шийтирге 16 капсырылга езугаар;

2) шериг комиссариаттары чок девискээрлерге баштайгы шериг учедунуң талазы-биле бүрүн эргелерни боттандыраарына субвенциялардан:

а) 2009 чылда бо шийтирге 17 капсырылга езугаар;

б) 2010-2011 чылдарда бо шийтирге 18 капсырылга езугаар бюджеттер аразының трансферттеринин хуваалдазын бадылаар.

8 чүүл.

1. Бо шийтир-биле күүселдезинин контролюн Чаа-Хөл кожуунунуң Төлээлекчилер хуралының бюджет, экономика, саң-хөө-үндүрүг контролюнун болгаш сайгарлыкчы чорук талазы-биле комитетинге дагзыр (К.Х.Санаа).

2. Бо шийтир-биле массалыг информация чепсектеринге парлаар азы чонга чарлаар.

3. Бо шийтир ону парлаан (чонга чарлаан) хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожуунунуң баштыгы А.ТЮЛЮШ.

Кем-херек болгаш яла

ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТУРУП КӨРБЭЭН 30 АЖЫГ МИЛЛИОН АКШАНЫ ООРЛААШ...

Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының саналга-касса төвүндөн (СКТ) 30 ажыг миллион рубльди оорлаанының дугайында кеземче херээнге хамаарыштыр шийткелди Тывага үндүргөн.

Тыва Республиканың национал банкызының Барыын-Хемчик кожунунуң Кызыл-Мажалык суурда саналга-касса төвүндөн 30 ажыг миллион рубльди оорлаан оң эргелекчизи Зоя Ооржакка база харысалга чок чоруу-биле банкыга конгуг улуг когаралды чедирген, ол саналга-касса төвүнүн начальниги Аяна Ооржакка хамаарыштыр Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожунунуң суду шийткелди үндүргөн.

2008 чылдың март 13-те Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Национал банкызының эмиссия-касса операцияларының килдизиниң ажилдакчылары Кызыл-Мажалык суурда СКТ-ниң шыгжамырында чыдар банкноттарның курлавыр фондунга ревизияны чорутканнар.

Ревизорлар хаптап, шарып кааны үрелчек хөй-хөй пачка банкноттарны илереткеннер. Оларны катап санаанының соонда конгуг хөй акша четпес болган.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының Истелге эргелели Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 160 чүүлүнүн 4 кезээнде көрдүнгени-биле (буруудаттырган кижиге бүзүрэн өңчү-хөреңгени онза улуг хемчээлге оорлааны, бодунга шингээди алганы азы самчыгдааны) СКТ-ниң касса эргелекчизи Зоя Ооржакка хамаарыштыр кеземче херээн оттурган болгаш ол республика прокурорунуң контролонга турган. СКТ-ниң начальниги Аяна Ооржакты Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 293 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгени-биле – албан-

дужаалдыг кижиниң бодунуң хүлээлгелерин чогуур деңгелге күүсетпейн, харысалга чок, ажил-албаңыга ак сеткилдиг эвес болганындан улуг когаралга чедиргени дээш буруудаткан.

Бир-ле дугаарында Зоя Ооржак СКТ-ниң начальнигиниң чок турганын ажыглап, оң столундан кладовка секцияларының дүлгүрүн ап алгаш, шыгжамырже киргеш, пачка банкноттарның полиэтилен-биле хаптаан шарышкынын чара кескеш, 350 муң рубльди оорлаан. Билдирбейн эрте берген. Дараазында ол СКТ-ниң кладовказының оран-савазынче чаңгыс эвес удаа кирген.

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожунунуң суду Зоя Ооржакты Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 160 чүүлүнүн 4 кезээ-биле көрдүнгенин езугаар кем-херек үлгеткеннге буруулуг деп санааш, чеди чылга хосталгазын казып, 300 муң рубль торгаалга шийткен. Кеземчени ол ниити чурумнуң колонияга эрттирер. Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республиканың Нацио-

нал банкызының база Барыын-Хемчик кожунунуң прокурорунуң хүлээлгезиниң күүседикчизиниң Зоя Ооржактан 30 миллион 67 муң рубль материалдыг когаралды Россия Федерациязының Төп банкызынче тыртарының дугайында негелдезиниң чамдызын хандырган. Суд шийттирип турар кижиден Россия Федерациязының Төп банкызынче 29 миллион 807 муң рубльди тыртарын доктааткан. Суд СКТ-ниң удуртукчузу Аяна Ооржакты Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 293 чүүлүнүн 1 кезээниң көргөни-биле кем-херек үлгеткеннге буруулуг деп са-

нааш, 80 муң рубльге торгаан болгаш ийи чыл иштинде банк системасында болгаш күрүне ажил-албанында организас-шиитпирлекчи, административтиг ажил-агыйжы албан-хүлээлгелерни күүседири-биле холбашкан албан-дужаалдарны ээлээр эргезин хораан.

Шийткелди чарлаанындан бээр он хонук иштинде шийттиргеннер кассациялыг чурум езугаар Тыва Республиканың Дээди судунче хомудалды кирип болур.

Валерий ВЕДЯГИН,
Барыын-Хемчик кожунунуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар.

АВТООРУК ЭРГЕЛЕЛИ

дыңнадып тур

ТР-ниң Автомобиль оруктарының эргелели «Бояровка—Тоора-Хем» автоорукта «Тоора-Хем» дош кежиинден ниити массаы 10 тоннага чедир чүк машиналарының эртеринге транспорт шимчээшкини **2009 чылдың январь 22-ден** ажыттынганын сонугалдыг организацияларга дыңнадып тур.

ДАЙЫНЧЫ ЭШТЕРИВИС, СИЛЕРГЕ!

Февраль 15-те совет шериглерни Афганистан Республикадан үндүргенинден 20 чылынга тураскааткан ужуражылгаларже Силерни чалап тур бис. **Кажан, каяа, чүү болурул?**

1. Афганистанга шериг эрттирип турган дайынчыларның ниити хуралы — **январь 29-та, 15.00 шакта**, «Буян-Бадырғы» аалчылар бажынының залы.
2. Шахмат маргылдаазы. «Автомобиль» спортзалының «Мерзе» клубу.
3. Шериг-патриотчу ырылар конкурсу. **Февраль 13-те, 11 шакта** филармонияга болур.

Совет шериглерни Афганистан Республикадан үндүргенинден 20 чыл болганынга тураскааткан «АФГАНИСТАН – ААРЫШКЫВЫС БОЛГАШ ДҮВҮРЕЛИВИС»

шериг-патриотчу ырыларның республика конкурсузунуң мөөрейи болур

Конкурска киржир күзелдиг улус бүгүдизин чаладывыс.
11.00 шакта – конкурска кириген чогаалдарны жюри кежигүннери үнелеп көөр;
17.00 шакта – Шаңнаары. Тиелекчилерниң гала-концерти.
Киржиринге чагыгларны февраль 10-га чедир филармонияга №4 кабинетке хүлээп алыр.
Билдинмес айтырыгларны дараазында телефоннардан айтырар:
2-15-20; 2-03-02.

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалынга хостуг олут дээш КОНКУРСТУ чарлап тур

Хостуг олут: эртем, инновациялар болгаш угаан-билиг өнчүзүнүн талазы-биле эргелелдиң башкарыкчы специализи.

Конкурска киржири-биле:

хууда билдиришкенин, бодунуң холунуң үжүү-биле долдурган анкета, аңаа чуруктарын капсырар, паспортунуң азы ону солуп турар документиниң хоолгазы, херек профессионал мергежилин болгаш квалификациязын бадыткап турар документи, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, №086-У хевириниң эмчи справказын дужаар.

Документилерни хүлээп алыр чери:

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы, **Калинин кудумчузу, 6.1-Б, 3 дугаар подъезд, 2-ги каът, каб. №204**, харылзажыр телефоннары: **6-11-76, 6-14-92.**

Документилерни бо чарлалды парлаан хүнүндөн эгелеп, 30 хонук дургузунда ажил шагында хүлээп алыр.

Конкурс эрттирериниң дугайында чарлалды Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының албан-езу сайтында база салган: <http://www.tuva.-mo.ru>

2009 чылдың январь 20-де эрттирген №1-КР/09 аукционнуң түңнелдери

Арга-арыгга тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарынга эргени алырының талазы-биле №1-кр/09 аукционга киржиринге чагыгларны хүлээп алырының 2009 чылдың январь 20-де протоколунга үндезилеп база арга-арыг участо-тарың хөлезилээр керээзи чарарынга эргени алырының азы Тыва Республиканың Арга-арыг агентиле-линиң 2007 чылдың август 1-де №38 дужаалы-биле бадылаттырган арга-арыгга тараан ыяштарны садар-садып алырының керээзин чарарынга эргени алырының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттирериниң Чурумунга дүүштүр аукционну эгелээриниң мурнунда

шуптузун күштүг деп санаан 7 бижимел чагыг кирген. Садыглаашкыга киржир күзелдиг аукцион киржикчилеринден оларның баш удур төлөвириң түнүн төлээни бадыткап турар документилен алган, ол дугайын аукционга киржириниң чагыгларын хүлээп алганының дугайында 2009 чылдың январь 16-да тургускан протоколунда айтыган.

Дараазында аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттырган, чүге дээрге чагыглар кириер хуусаа төнгүже аукцион чүүлүнүн бүрүзүңгө чүгле чаңгыс чагыг кириртинген:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың №	Ажылгал ыяштың хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль
	Арга-арыг ажил-агыйы	Арга-ыяш а/ч		Ниитизи-биле	Оң иштинде тудуг ыяжы			
1.	Тожу	Тоора-Хем	5/25	476	-	Л.Б	3,7	1585
2.	Балгазын	Кызыл-Арыг	64/31,37	323	257,1	Л	16,5	30135
3.	Танды	Хову-Аксы	194/17	1501,53	1277,27	Л	15,0	157128
4.	Танды	Хову-Аксы	194/17	1001	851,5	Л	10,0	104747
5.	Кызыл	Эзбек	42/15,20	1205,5	636,9	Л	41,4	29723
8.	Каа-Хем	Сарыг-Сеп	147/24	213	185	Л	2,8	14981
9.	Каа-Хем	Бүрен-Хем	55/35	313	238	Л	6,0	23359

Аукцион чүүлүнүн эге өртээнге ыяштыг черлерни садар-садып алыр керээзлерин он хонук хуусаада (2008 чылдың март 27-ге чедир) чарып алырын аукционнуң дараазында киржикчилеринге саналдаан:

№1 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Мая Байдосовна Тюлюшке;

№2 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Мерген Мөңгеевич Кара-Салга;

№3 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Василий Алексеевич Лодай-оолга;

№4 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – Чечена Орлановна Монгушка;

№5 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – Арга-арыг ыяжы белеткээр фирма «ТТ» кызыгаарлаттырган харысалгалыг ниитилелге;

№8 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Сергей Савельевич Потылицына;

№9 аукцион чүүлүнүн талазы-биле – хууда сайгарлыкчы Демир-оол Кызыл-оолович Кууларга саналдаан.

№6 болгаш 7 аукцион чүүлдеринге (а/ч) аукцион эртпээн деп санаттырган, чүге дээрге чагыглар кириер хуусаа төнгүже чаңгыс-даа чагыг кириртинмээн:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың №	Ажылгал ыяштың хемчээли (куб.м.)		Аймаа	Шөлү, га	А/ч эге өртээ, рубль
	Арга-арыг ажил-агыйы	Арга-ыяш а/ч		Ниитизи-биле	Оң иштинде тудуг ыяжы			
6.	Каа-Хем	Кунгуртүг	217/11	372	293	Л	3,2	35297
7.	Каа-Хем	Бүрен-Бай-Хаак	51/36	427	292	Л	12,0	30289

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазза. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8500. Чагыг 9. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг хүрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлалтыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыялаар.